

ŚWIATOWIT

ANNUAL OF THE INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY
OF THE UNIVERSITY OF WARSAW

VOL. XII (LIII)

(2014)

FASCICLE A

MEDITERRANEAN
AND NON-EUROPEAN
ARCHAEOLOGY

WARSAW 2015

Editor-in-chief of the publications of the Institute of Archaeology UW:
Wojciech Nowakowski

ŚWIATOWIT

ANNUAL OF THE INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY OF THE UNIVERSITY OF WARSAW

Editors:

Franciszek M. Stępniewski – chief editor (f.stepniowski@uw.edu.pl)

Andrzej Maciałowicz – managing editor (amacialowicz@uw.edu.pl)

Ludwika Jończyk (ludwikaes@gmail.com)

Dariusz Szelaąg (daresz@uw.edu.pl)

Editorial Council:

Włodzimierz Godlewski (Chairman)

Elżbieta Jastrzębowska

Joanna Kalaga

Wojciech Nowakowski

Tadeusz Sarnowski

Tomasz Scholl

Karol Szymczak

All rights reserved

© 2015 Institute of Archaeology UW

ISSN 0082-044X

English language consultant: Grzegorz Żabiński

Cover design & typesetting: Jan Żabko-Potopowicz

Printed by: ARWIL s.c., arwil@poczta.fm

Editorial address: Institute of Archaeology of the University of Warsaw,
Krakowskie Przedmieście 26/28, 00-927 Warsaw

Contents

Spis treści

Fascicle A

MEDITERRANEAN AND NON-EUROPEAN ARCHAEOLOGY

Fascykuł A

ARCHEOLOGIA ŚRÓDZIEMNOMORSKA I POZAEUROPEJSKA

Studies and Materials

Joanna Piątkowska-Malecka, Teresa Tomek

- EXPLOITATION OF ANIMALS AT AN EARLY IRON AGE SITE
AT TOPAZ GALA (TURKMENISTAN) 9
- Użytkowanie zwierząt na stanowisku z wczesnej epoki żelaza w Topaz Gala (Turkmenistan) 24

Maciej Grabowski

- TOMBS ON THE BORDERS OF THE CITY – FUNERARY USE
OF BABYLON'S CITY WALLS DURING THE SO-CALLED LATE PERIODS 25
- Groby na granicach miasta – sepulkralne wykorzystanie murów miejskich Babilonu
w tzw. okresach późnych 38

Karolina Michałowska

- A DIGITAL RECONSTRUCTION OF ROMAN TERRACOTTA RELIEFS
– RECREATING THE ANCIENT TECHNIQUE 39
- Cyfrowa rekonstrukcja rzymskich reliefów terakotowych – odtwarzanie technik starożytnych 52

Radosław Karasiewicz-Szczypiorski

- THE ROMAN FORT IN BALAKLAVA AND ITS SURROUNDINGS 53
- Римский форт в Балаклаве и его окрестности 72
- Fort rzymski w Bałakławie i jego otoczenie 76

Roksana Chowaniec

- CORINTHIAN ROMAN RELIEF BOWLS FROM *ACRAE*,
PROV. SYRACUSE, SOUTH-EASTERN SICILY 81
- Reliefowe czarki korynckie z *Acrae*,
prow. Syrakuzy, południowo-wschodnia Sycylia 97

Elżbieta Jastrzębowska

- VIRGA* IN THE HANDS OF CHRIST, MOSES AND PETER: PAGAN HERITAGE
OR CHRISTIAN NOVELTY? 99
- Virga* w rękach Chrystusa, Mojżesza i Piotra: pogańskie dziedzictwo
czy chrześcijańska nowość? 110

Georg Zluwa

- ZUR INTERPRETATION DES MOSAIKS IN DER FRÜHCHRISTLICHEN KIRCHE
AUßERHALB DER STADTMAUER VON TEURNIA/ST. PETER IN HOLZ
(KÄRNTEN/ÖSTERREICH) 111
- Przyczynek do interpretacji mozaiki z wczesnochrześcijańskiego kościoła
poza murem miejskim Teurnii/St. Peter in Holz (Karyntia, Austria) 125

Mariusz Gwiazda

- THE MARBLE DECORATION OF THE PRESBYTERY
OF THE LATE ANTIQUE BASILICA IN JIYEH
(PORPHYREON) – LEBANON 127
- Marmurowa dekoracja prezbiterium późnoantycznej bazyliki w Jiyeh (Porfireon) – Liban 142

Marta Żuchowska

- “GRAPE PICKING” SILK FROM PALMYRA. A HAN DYNASTY CHINESE TEXTILE
WITH A HELLENISTIC DECORATION MOTIF 143
- Jedwab z przedstawieniem sceny winobrania znaleziony w Palmyrze.
Chińska tkanina z epoki Han z hellenistycznym motywem dekoracyjnym 162

Chronicle of Excavations

Roksana Chowaniec

- PALAZZOLO ACREIDE, SICILY, ITALY. EXCAVATIONS IN 2014 165
- Palazzolo Acreide, Sycylia, Włochy. Wykopaliska w 2014 r. 170

Marta Fituła

- NEW PREHISTORIC FINDS FROM COSTA DEI GRANI,
NOTO (SYRACUSE PROVINCE), SICILY 171
- Nowe znaleziska prehistoryczne z Costa dei Grani (gmina Noto, prowincja Syrakuzy), Sycylia 183

**Tadeusz Sarnowski, Ludmiła A. Kovalevszkaja, Agnieszka Tomas,
Piotr Zakrzewski, Tomasz Dziurdzik, Emil Jęczmienowski**

NOVAE 2014. LEGIONARY DEFENCES AND THE REAR PART OF THE FORTRESS	185
Novae 2014. Umocnienia i tylna część obozu legionowego	191

Martin Lemke

FIELDWORK AT NOVAE 2014	193
Wykopalka w Novae w 2014 r.	203

Agnieszka Tomas

NON-DESTRUCTIVE INVESTIGATIONS IN THE EXTRAMURAL AREA OF NOVAE (LOWER MOESIA) IN 2014	205
Badania nieinwazyjne w okolicach Novae (Mezja Dolna) w roku 2014	210

Tomasz Kowal, Martin Lemke

RISAN, MONTENEGRO. EXCAVATIONS IN 2014	213
Risan, Czarnogóra. Wykopalka w 2014 r.	222

Martin Lemke

FIELDWORK AT SCODRA 2014	223
Badania terenowe w Scodra w 2014 r.	230

Tomasz Scholl

TANAIS, RUSSIA. EXCAVATIONS IN SEASON 2014	231
Tanaïs, Rosja. Wykopalka w sezonie 2014	237

Włodzimierz Godlewski

DONGOLA, SUDAN – SEASON 2013–2014	239
Dongola, Sudan – sezon 2013–2014	246

Włodzimierz Godlewski

NAQLUN, EGYPT. EXCAVATIONS IN 2014	247
Naqlun, Egipt. Wykopalka w 2014 r.	254

Dagmara Wielgosz-Rondolino, Mariusz Gwiazda

A LATE ANTIQUE HOUSE IN MAREA, EGYPT. EXCAVATION SEASON 2014	255
Późnoantyczny dom w Marei, Egipt. Wykopalka 2014 r.	261

Barbara Kaim

THE FIFTH SEASON OF EXCAVATIONS AT GURUKLY DEPE, SOUTHERN TURKMENISTAN (2014)	263
Piąty sezon wykopalisk na stanowisku Gurukly Depe w południowym Turkmenistanie (2014)	267

Karol Szymczak

A FLINT TOOL FOUND DURING THE FIFTH SEASON OF EXCAVATIONS AT GURUKLY DEPE, SOUTHERN TURKMENISTAN (2014)	268
Narzędzie krzemienne znalezione podczas piątego sezonu wykopalisk na stanowisku Gurukly Depe w południowym Turkmenistanie (2014)	270

RADOSŁAW KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI

THE ROMAN FORT IN BALAKLAVA AND ITS SURROUNDINGS

Keywords: Balaklava, Chersonesos, Crimea, Roman army, Roman fortifications

Introduction

Archaeological excavations in Balaklava in the quarter of Kadykovka have been carried out for several times and have concerned various features. Until 1996, researchers from the “Chersonesos Taurica” Museum in Sevastopol worked independently in the discussed area. Later excavations were carried out jointly by archaeologists from this museum and from the Institute of Archaeology of the University of Warsaw. Oleg Savelâ was the expedition director from the Ukrainian partner. From the Polish side, the investigation were initially led by Tadeusz Sarnowski, and from 2009 – by the author of the present paper.

Before regular excavations were started, several unexpected discoveries had been made in Kadykovka in the previous century. Finds which were gathered at that time could have been related to settlement activity in the first centuries of our era and perhaps also to the presence of the Roman garrison in the neighbourhood. In 1928 the Sevastopol Regional Museum received stray finds as a donation – these were two *pithoi* and a fragment of a Greek inscription mentioning a tribune L. Arrius Alcibiades. Neither circumstances nor find places of the mentioned artefacts are known. However, there are premises that they come from the centre of the quarter of Kadykovka (SARNOWSKI, SAVELJA 2000: 31; SAVELJA 2000: 187–189). In 1974 near the majolica factory grave pits carved in the rock were recorded in remains of WWII trenches (Fig. 1:1). These graves were dated to the Roman Period; however, there were no archaeological excavations in this place thereafter (SARNOWSKI, SAVELJA 2000: 31–32). In the same area the joint Polish-Ukrainian expedition which was carrying out investigations uncovering the ruins of the temple of Jupiter Dolichenus (1997–1999) also recorded two grave pits. They were carved in the rock and plundered. In 1980, in the course of preparation works for the construction of garages to the south of School No. 33 (Fig. 1:2), a tombstone buried in the ground was found. It belonged to Iulius Vales, a Roman cavalryman from a detachment called *ala Aetorigiana* (ZUBAR, ANTONOVA, SAVELÂ 1991; SARNOWSKI, SAVELJA 2000: 31; SAVELJA, SARNOWSKI 2000: 191–196). According to information provided by Oleg Savelâ, yet another block of limestone was found in the vicinity at that time. This uninscribed stone was in all probability also part of grave monument.

Furthermore, it was also from Balaklava that an aureus of Emperor Nero found its way to the “Chersonesos Taurica” Sevastopol Museum in 1986 (ZUBAR, KOSTROMIČEVA 1990; SARNOWSKI, SAVELJA 2000: 24, 31).

Residents of Kadykovka and workers employed at local building sites sometimes also provided information on architectural remains, destroyed in the course of various ground works. It was usually impossible to verify such pieces of information. Based on descriptions it was sometimes possible to conclude that these were remains from the first centuries of our era. A few mentions of this kind were taken into consideration in the next pages of the present paper.

In 1992, a fragment of a building, which was provisionally marked with the letter “A” or No. 1, was discovered. Remains of this building were found in the course of construction works of a future market place and shops (Fig. 1:3). In this place, excavations were only intended to secure the remains discovered during the construction works and were not continued in the subsequent years.

In a similar way, in the course of digging of foundation trenches, a corner of another building was discovered in 1996. This building was later identified as the temple of Jupiter Dolichenus (Fig. 1:4). The temple and its closest surroundings underwent systematic investigations in the years 1997–1999. Among others, Latin inscriptions, architectural details, fragments of statues and sculptural decorations were acquired in the course of excavations. On this basis it was possible to state that the sanctuary was built by Roman soldiers. Furthermore, a reconstruction of the building and its interior was also created (SARNOWSKI, SAVELJA 2000). Numerous finds of stamped roofing tiles allowed to specify the chronology and periodisation of the presence of various Roman contingents in Taurica (SARNOWSKI 2006d).

After discovering the whole temple, yet another season of excavations at the same plot was held (in 2003). In the course of works remains of an unidentified building came to light. Its major part is situated under the surface of a modern street which neighbours the excavation area on the west (Fig. 1:5). It turned impossible to establish its function and relation to the neighbouring temple. All that can be said is that the building also comes from the Roman Period. At modern building sites in the vicinity archaeological observations were held in the course of ground works. Regrettably, it was not always possible for archaeologists from Sevastopol to be present there from the very beginning of building works. In 2010, in the course of construction of new multi-family houses near the market place in

Kadykovka – between the streets of “40-let Oktábrá” and “Nevskaá” (**Fig. 1:6**) – inspections of already prepared foundation trenches revealed the presence of a 0.3 and 0.5 m thick cultural layer. Remains of walls were also noticed. These were made from the same stone and using the same technique as in the case of other buildings related to the Roman garrison. The latest ceramic finds from the mentioned layer are dated to the 3rd c. AD. Furthermore, one fragment of a roofing tile with a VEMI stamp is also known from this building site.

In the years 2004–2007 a field survey was carried out in Balaklava Valley under the supervision of the author of this paper. In result of it, an archaeological site with a surface of a dozen or so hectares was identified in a vineyard in the peripheries of Kadykovka (**Fig. 1:7**). Ceramic finds gathered from the surface of the ground allow to date these settlement traces to the first centuries of our era. One can suppose that these remains represent large settlement.

This site neighbours an area where graves dated to the first centuries AD had been previously discovered (**Fig. 1:1**). A bit farther off to the south there is the mentioned area of the modern school. In its neighbourhood the tombstone of the Roman horseman of *ala Aetectorigiana* was discovered (**Fig. 1:2**).

Already during excavations at the site of the temple of Jupiter Dolichenus, the location of the Roman garrison in Balaklava was debated (SARNOWSKI, SAVELJA 2000: 31, fig. 4:3). Researchers supposed that the mentioned Building “A” was to be considered as part of external buildings of the searched fort. Previous stray finds which were mentioned before also suggested the location of the Roman military base somewhere in the neighbourhood of the temple.

Excavations of Building “A” were undertaken again in 2009 (KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, SAVELÁ 2011; 2012; 2013; 2014). Five excavation seasons allowed for uncovering of the major part of the building and parts of neighbouring streets with remains of buildings and fortifications which were situated at a farther distance away. Thanks to the excavations it was possible to identify building phases and to propose their chronology. Furthermore, the first attempt at reconstructing the plan of the Roman fort and its surroundings was undertaken.

***Extra muros* – traces of extramural settlement from the first centuries AD around the fort**

Apart from the temple of Jupiter Dolichenus, a fragment of the aforementioned Roman Period building was discovered in the closest vicinity. Other unidentified architectural remains were found a few dozen metres farther off (to the south) in the 1990s. These ruins were incidentally discovered in the course of construction works near a multi-storey block of flats (**Fig. 1:8**). Regrettably,

the discovery was concealed from archaeologists at that time and the only evidence we have are pieces of information from building workers. It is therefore difficult to draw any far-reaching conclusions on this basis. Based on rather chaotic reports one is allowed to suppose that the destroyed structure was a hypocaust cellar with surviving supports (*pilae*) which were made from bricks.

Somewhat farther off (to the east of the temple) near School No. 33 the tombstone of a cavalryman from the *ala Aetectorigiana* detachment (SAVELJA, SARNOWSKI 2000: 191–196) and probably a fragment of another stela with no surviving traces of an inscription were found. Before that, inhumation burials were believed to have been found in the course of construction of the aforementioned school; however, this is yet another piece of information known from local residents only. On the basis of data gathered by O. Savelá which has not been published yet, it can be said that a single grave was incidentally discovered during planting shrubs near the school building in 1990. It was an inhumation burial with no grave goods; the skeleton was aligned with the head to the west. However, the local researcher is in doubt whether this burial can be related to the Roman Period. In his opinion it was in all probability an 18th or 19th c. grave.

Even farther off to the north-east of the temple of Jupiter, remains of the aforementioned extensive settlement were recorded in the nearby vineyard in the course of a field survey. On the basis of pottery shards gathered from the surface, the settlement is dated to the first centuries of our era. In the vicinity of the settlement, to the north of buildings of present-day Balaklava, remains of pit graves were previously recorded. Apart from the area near School No. 33, this is another trace of a cemetery from the Roman Period (SARNOWSKI, SAVELJA 2000: 31–32, fig. 3:7,8). In the same area there is the present-day ceramic factory, which uses local clay deposits (**Fig. 1:9**). Analyses of this raw material and clay used to manufacture roofing tiles with stamps of Roman detachments stationing in Crimea proved that Roman soldiers manufactured building ceramics at Balaklava (SARNOWSKI 2006d).

***Intra muros* – Building “A” and its surroundings. Surviving remains, building phases, dating**

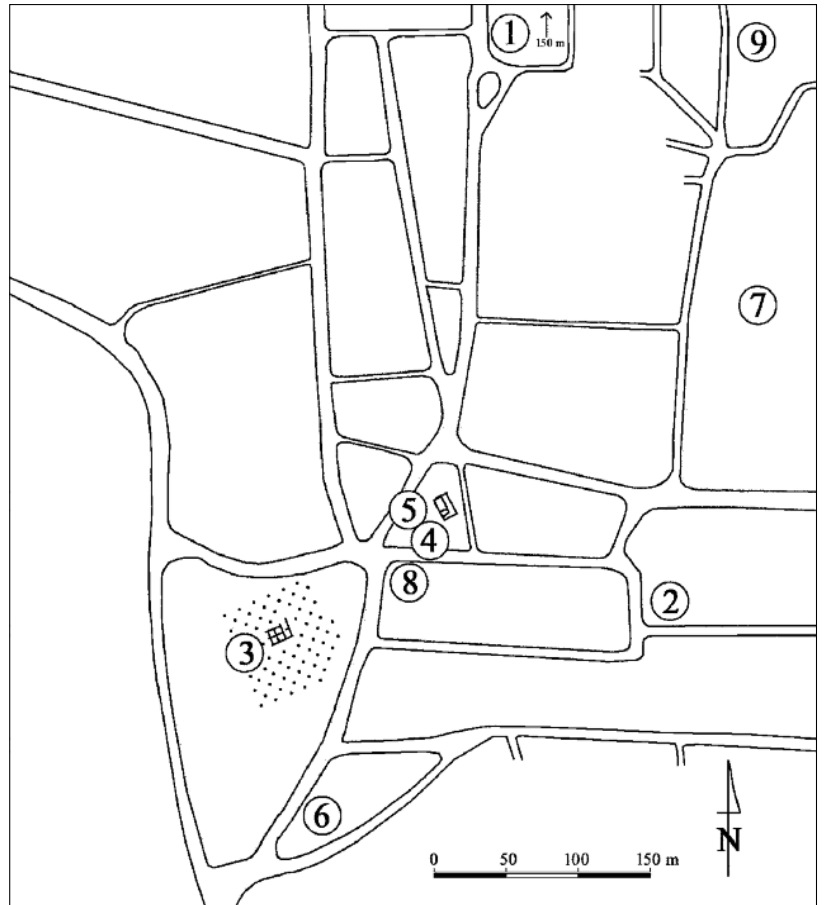
The Hellenistic Period

In the course of excavations no traces of layers and architectural relics which could be dated to the Hellenistic Period were found. However, in later layers (levelling layers of the Roman Period, fills of Modern Period pits) individual earlier artefacts do occur, e.g., a terracotta woman’s head (**Fig. 2**). This find was discovered in one of pits which were remains of a Tatar settlement (KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, SAVELÁ 2012: fig. 7) from the 14th–15th c.

Fig. 1. Balaklava-Kadykovka, central part of the district (present-day plan) with marked places of archaeological finds (Drawing O. Kubrak). 1 – grave pits carved in the rock, dated to the Roman Period; 2 – find place of the tombstone of a Roman cavalrman Iulius Vales; 3 – Building “A” (Building 1) in the edge of the present-day bazaar; 4 – temple of Jupiter Dolichenus; 5 – fragments of an unidentified building from the Roman Period; 6 – building site where cultural layers and architectural relics dated to the Roman Period were found; 7 – settlement from the Roman Period, identified in the course of field survey; 8 – building site where remains of the hypocaust cellar were most probably found (remains of therms?); 9 – present-day ceramic factory which uses local clay depots.

Рис. 1. Балаклава-Кадыковка, центральная часть района (текущий план) с обозначенными местами археологических находок. 1 – вырезаны в скале гробовые ямы римского периода; 2 – место находки надгробия римского кавалериста Юлия Валеса; 3 – дом „А” (дом 1) на окраине современного рынка; 4 – храм Юпитера Долихена; 5 – фрагмент неидентифицированной постройки римского периода; 6 – территория стройки, на которой натолкнулись на культурные слои и архитектурные реликты римского периода; 7 – поселение римского периода, найдено во время исследований (разведки) в винограднике; 8 – территория стройки, на которой, вероятно всего, натолкнулись на остатки гипocaustического подвала (остатки терм?); 9 – современные керамический завод, который пользуется локальным месторождением глины.

Ryc. 1. Bałakława-Kadykowka, centralna część dzielnicy (aktualny plan) z naniesionymi miejscami odkryć archeologicznych. 1 – jamy grobowe wykute w skałe datowane na okres rzymski; 2 – miejsce znalezienia płyty nagrobnej rzymskiego kawalerzysty Juliusza Valesa; 3 – budynek „A” (budynek 1) na obrzeżach współczesnego placu targowego; 4 – świątynia Jowisza Dolicheńskiego; 5 – fragment niezidentyfikowanego budynku z okresu rzymskiego; 6 – teren budowy, na którym natrafiono na warstwy kulturowe i relikty architektoniczne datowane na okres rzymski; 7 – osada z okresu rzymskiego odkryta podczas badań powierzchniowych; 8 – teren budowy, na którym najprawdopodobniej natrafiono na pozostałości piwnicy hypocaustycznej (pozostałość term?); 9 – współczesne zakłady ceramiczne korzystające z miejscowych złóż gliny.

Fig. 2. Woman’s head made of terracotta. One of the finds coming from the Modern Period pits (Photo R. Karasiewicz-Szczypiorski).

Рис. 2. Голова женщины, выполненная из глины. Одна из находок, обнаруженная в современных ямах.

Ryc. 2. Główka kobieca wykonana z terakoty. Jedno ze znalezisk pochodzących z nowożytnych jam.

The “Pre-Roman” Period

This term is conventional. Almost everywhere in the excavated area a few centimetres thick layer of burning with traces of charcoal and burnt clay (cob) was observed (KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, SVELA 2011: 174; 2012: 175, fig. 2; 2013: 123, fig. 7:1). Foundations of later stone buildings, identified as remains of buildings of the Roman fort, cut through this level of destruction in many places. It is perhaps a trace of a short-term occupation, which could be dated to the 1st c. AD based on finds of two iron fibulae of Avcissa type (cf. TREISTER 1994; NOWAKOWSKI 2015: 382). The season 2013 brought an additional interesting discovery. Below the aforementioned layer of burning it was possible to detect the presence of a ditch with its cross-section resembling the letter “V” (Fig. 3:3).

Phase 1 – “Trajanic” (Fig. 4)

Also in this case the name is conventional and it merely suggests a possible chronology. This phase includes remnants of buildings which were in all probability

dismantled and the terrain was levelled to create a new flat area for Phase 2 structures. Relics of Phase 1 were also destroyed by later foundation trenches. Recorded remains of these early buildings are first of all a shallow canal (a sort of gutter) and a bottom of a small container (an inspection chamber?). Both structures are made of small rubble stones, bonded with lime mortar mixed with ceramic dust (KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, SVELA 2012: 174, figs. 1:6,7, 3–5). Some fragments of walls (partition walls of rooms?) which are aligned at an angle to the buildings, belonged to the later phases (KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, SVELA 2012: 174, fig. 1:5). Due to applied masonry technology, all the aforementioned relics can be related to building activities of the Roman army. The chronology of later phases provokes no reservations. On the basis of it and in connection with a general chronology and periodisation of the Roman presence in Taurica the discussed remains can be dated to the first decades of the 2nd c. Finds which can in all probability be related to the presence of Roman garrisons in the same period were previously recorded in Chersonesos (BORISOVA 1964: 48; ANTONOVA 1994: 31;

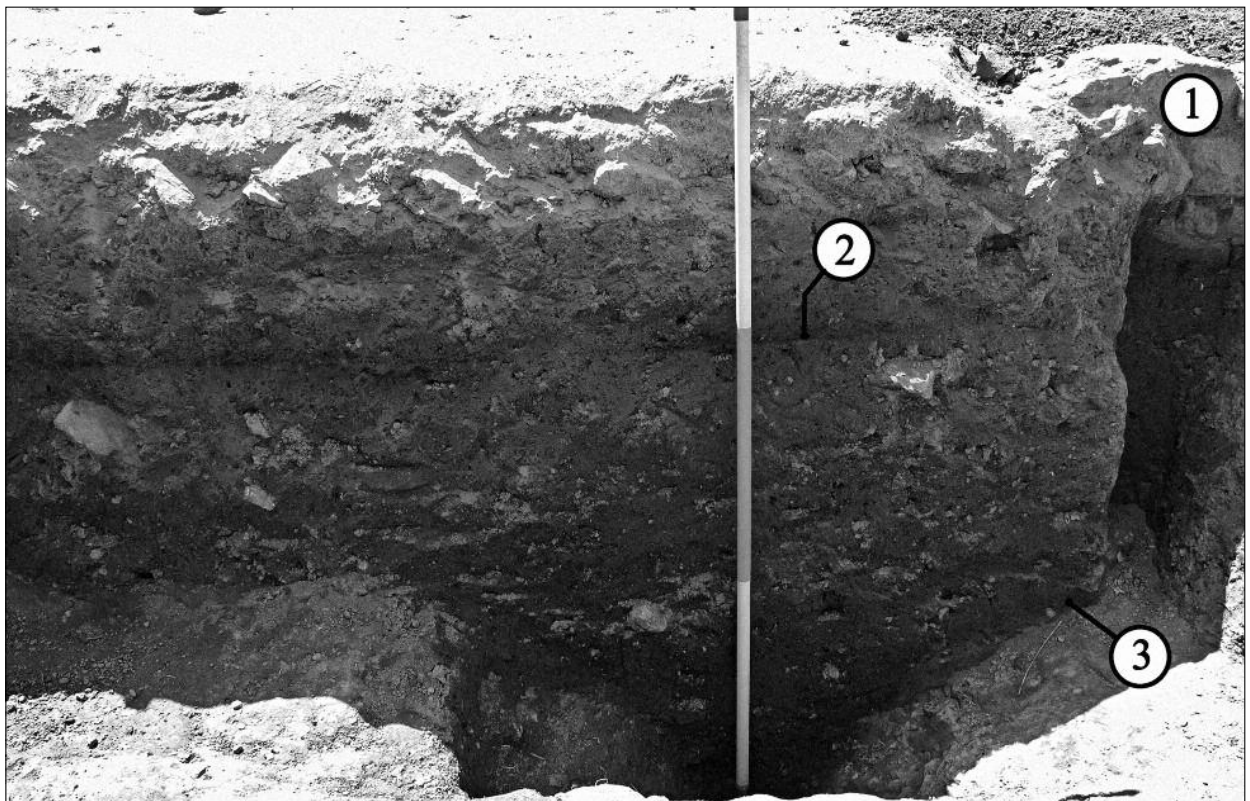

Fig. 3. Balaklava-Kadykovka, Building “A” (Photo R. Karasiewicz-Szczypiorski). 1 – fragment of foundations of the room from Phase 2, preserved up to the level of the usage surface of the courtyard from Phase 3; 2 – layer of burning – trace of destruction of the “Pre-Roman” phase; 3 – V-shaped pit or ditch – remains of the “Pre-Roman” phase.

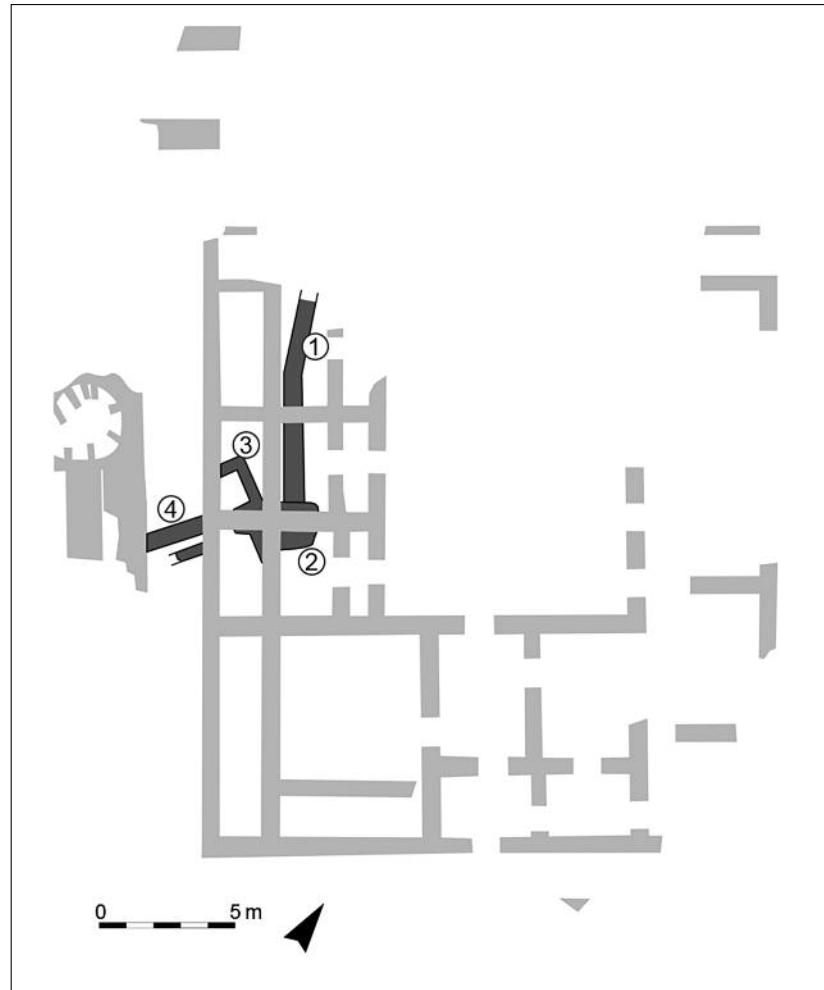
Рис. 3. Балаклава-Кадыковка, здание „А”. 1 – фрагмент фундамента помещения с фазы 2, сохранившийся до уровня жилой поверхности двора с фазы 3; 2 – слой горения – след уничтожения «доримской» фазы; 3 – яма или ров в виде буквы „V” – остатки «доримской» фазы.

Рис. 3. Балаклава-Кадыковка, бudynek „А”. 1 – fragment fundamentu pomieszczenia z fazy 2, zachowany do poziomu powierzchni użytkowej dziedzińca z fazy 3; 2 – warstwa spalenizny – ślad zniszczenia fazy „przedrzymskiej”; 3 – jama lub rów o przekroju w kształcie litery „V” – pozostałość fazy „przedrzymskiej”.

Fig. 4. Phase 1 – “Trajanic”. Plan of architectural relics (Drawing J. Kaniszewski). 1 – canal tightened with lime mortar; 2 – container/inspection chamber?; 3 – remains of walls of an unidentified room; 4 – sewage canal.

Рис. 4. Фаза 1 – „траянская”. План архитектурных остатков. 1 – канал, уплотненный известковым раствором; 2 – смотровой колодец?; 3 – остатки стен неидентифицированного помещения; 4 – канал для стоков воды.

Рис. 4. Faza 1 – „trajańska”. Plan pozostałości architektonicznych. 1 – kanał uszczelniony zaprawą wapienną; 2 – studzienka rewizyjna?; 3 – pozostałości ścian niezidentyfikowanego pomieszczenia; 4 – kanał ściekowy.

KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI 2001: 62–63; ANTONOVA, ZUBAR’ 2003: 43; KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI 2015: 21–55) and in Cape Ay-Todor near Yalta (Charax) (ROSTOVCEV’ 1911: 11–12; IOSPE I² 674; BLAVATSKIJ 1951: 288; ORLOV 1978: 366; 1982: 298–299; SARNOWSKI 1988: 141, table 10; ZUBAR’ 2000: 192; KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI 2015: 83–110).

Phase 2 (Fig. 5)

This phase corresponds to the construction of the nearby Dolichenum and is also dated to the period of rule of Antoninus Pius. Buildings which were constructed at that time were still in use during the reign of subsequent rulers from the Antonine dynasty. The first building in the excavated area was constructed in the discussed period. Its extent and plan could partially be recognized and identified in the course of excavations. It was a house with a small courtyard and adjoining rooms on the south, east and west. In the light of hitherto investigations it is not clear whether additional rooms also existed on the north. On the other hand, it is known that streets neighboured the house on the north, south and west. It is possible that porticos supported by wooden posts were aligned with north and south sides of

the house. A post-hole was found to the south of the discussed building (Fig. 5:5). On the opposite side of the western street there was a defensive wall of the fort, secondarily thickened from inside. This thickening in the discovered part of fortifications is probably a trace of a stair giving access to the top of the wall (*ascensus*). The defensive wall was 1.3–1.4 m wide and the width of the thickening was also 1.3–1.4 m (KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, SVELA 2012: 177, fig.1:1,2; 2013: 124–125, figs. 1:1, 5:3,4). With regard to building technology, this structure resembles the same solution applied in the nearby Roman sentry post on Kazatskaya Hill (SARNOWSKI, SVELJA, KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI 2002; 2009: 60–61). Outside the defensive wall there went a ditch, which was discovered in one of trenches (KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, SVELA 2013: 125, fig. 6:12).

To the north of the house with the courtyard it was possible to identify remains of a street which should go beyond the mentioned line of fortifications (KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, SVELA 2013: 125, figs. 1:3, 3:4, 10:3). In the place of an expected gate the terrain was strongly destroyed by modern pits. On the basis of foundation trenches which were secondarily filled with rubble and mortar

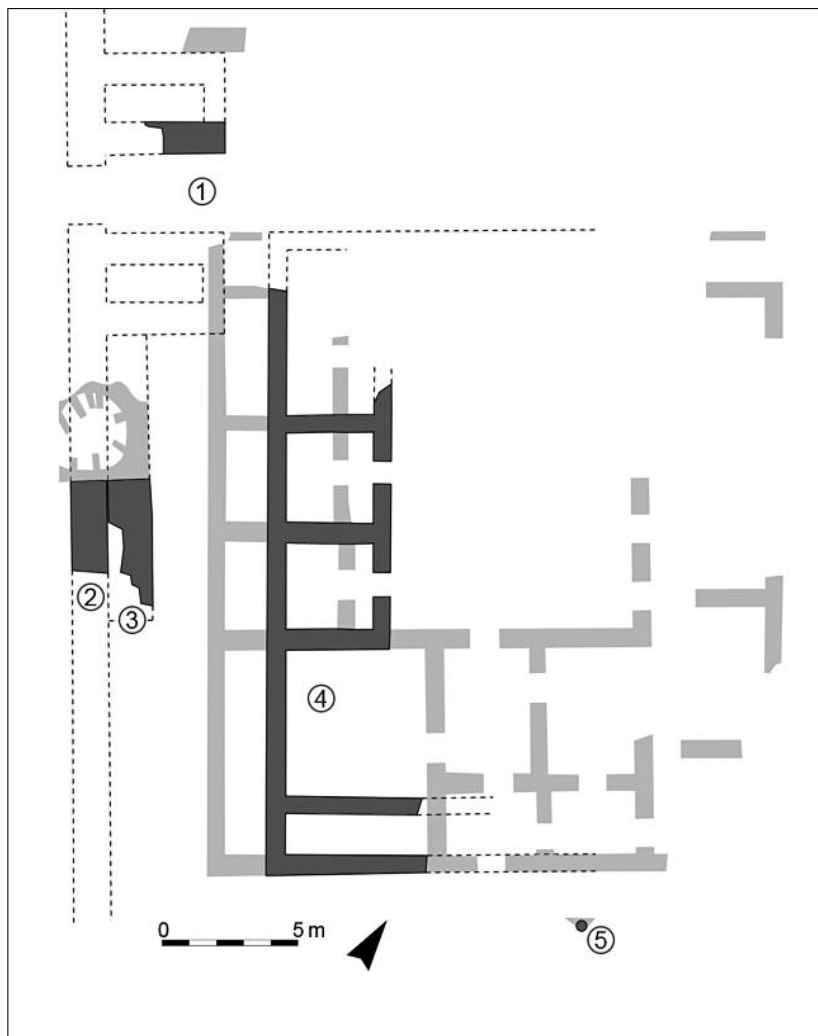

Fig. 5. Phase 2. Plan of architectural relics (Drawing J. Kaniszewski). 1 – street and remains of turrets at the gate; 2 – defensive masonry wall; 3 – entrance on the defensive wall (*ascensus*); 4 – rooms of the house with the courtyard; 5 – trace of a post supporting the roofing of the portico; grey – traces of new buildings and repairs included into Phase 3 and structures discovered in the course of previous examinations. Their existence in Phase 2 is uncertain.

Рис. 5. Фаза 2. План архитектурных остатков. 1 – улица и остатки башен при воротах; 2 – оборонительная стена; 3 – вход на стену (*ascensus*); 4 – помещения дома с двором; 5 – след деревянного столба в портике; серый цвет – следы новых зданий и ремонтов, которые относятся к фазе 3, а также структуры, открытые во время более ранних исследований, относительно существования которых в фазе 2, нет уверенности.

Рис. 5. Faza 2. Plan pozostałości architektonicznych. 1 – ulica i pozostałości baszt przy bramie; 2 – mur obronny; 3 – wejście na mur (*ascensus*); 4 – pomieszczenia domu z dziedzińcem; 5 – ślad słupa podpierającego zadaszenie portyku; kolor szary – ślady nowych budowli i remontów z fazy 3 oraz struktury odkryte podczas wcześniejszych badań, co do istnienia których w fazie 2 nie ma pewności.

and of fragmentarily preserved foundations it can be supposed that the gate was flanked with two rectangular turrets (with external dimensions of ca. 5.5×3.5 m). They were built on to the circumferential defensive wall from inside (KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, SAVELĀ 2013: 125, figs. 3:5,6,11,12, 10:1,2). Preserved architectural relics allow for an assumption that the gate was a single-portal one. The width of the gateway (2.6 m) corresponded to the width of the street (KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, SAVELĀ 2013: 125, fig. 1:3).

Phase 3 (Fig. 6)

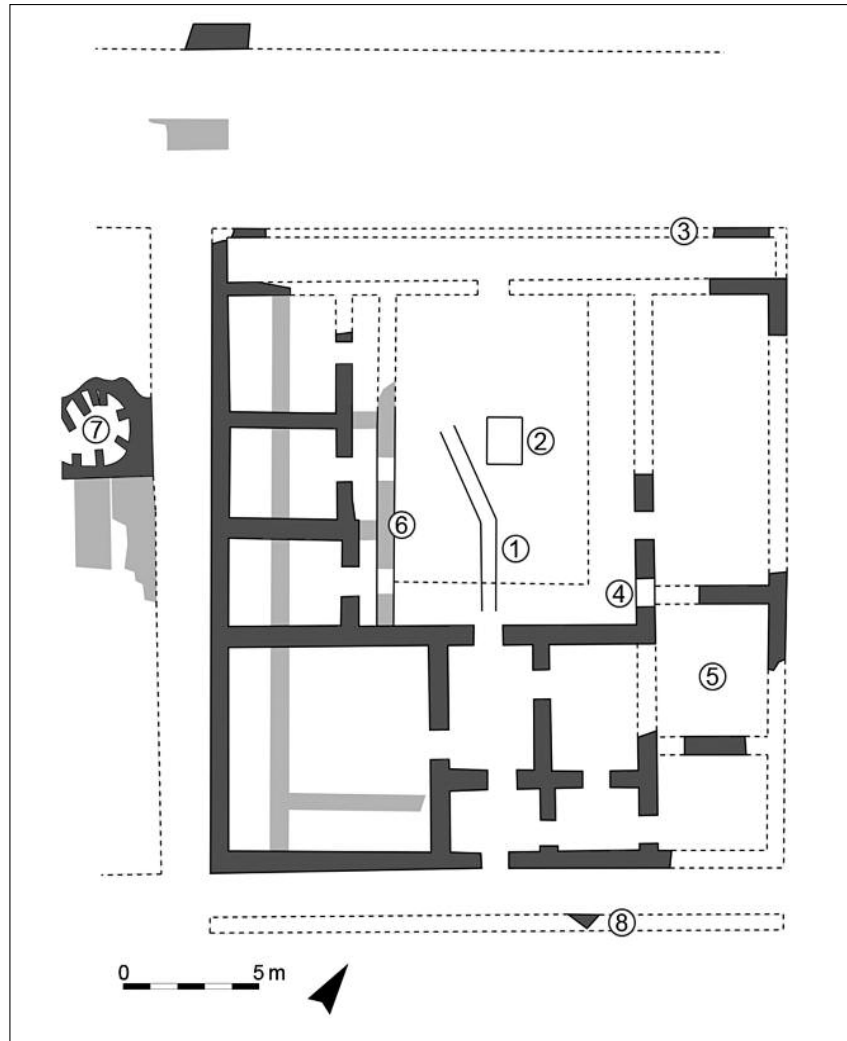
The origin of buildings included into this phase is correlated with the reconstruction (repair?) of the temple of Jupiter and is related to the period of rule of Septimius Severus (cf. KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, ZAWADZKA-PAWLEWSKA 2014: 119). The end of using of the fort and the Dolichenum is dated to by a hoard of denars discovered in one of the walls of the discussed house with the courtyard. The latest coins from this deposit are issues of the last rulers of the Severan dynasty (FILIPPENKO, ALEKSEENKO 2000). In Phase 3 the examined house and neighbouring

features were rebuilt. A considerable part of walls of rooms around the courtyard were removed. The western wing was completely pulled down and a row of new rooms was constructed. These were almost identical as the previous ones, but the entire wing was moved to the west, thus occupying part of the street which went along the fortifications (2.2 m out of the hitherto width which was 4 m). In result of this rebuilding a much larger room than the remaining ones (7.2×7.2 m) came into existence in the southern (main) wing. The usage level in the house was raised ca. 0.5–0.7 m. This is implied both by recorded traces of clay floors and by raised thresholds in door openings (Fig. 7:2,4; KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, SAVELĀ 2013: 128, figs. 4:2, 12:2). Thanks to moving of the western wing, the courtyard's width was extended by 1.75 m and its dimensions reached the size of 10×12.5 m. It is probable that part of foundations of the western wing from the previous phase were used as a stylobate of the portico (Fig. 6:6; KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, SAVELĀ 2013: figs. 2:2, 4:2, 7:2, 12:1, 13:1). The extent of roofing tile fill in the courtyard allows for a supposition that roofed passage existed along all three wings of the house. The width of the

Fig. 6. Phase 3. Plan of architectural relics (Drawing J. Kaniszewski). 1 – canal draining water off the courtyard; 2 – trace of a pedestal (for a statue?); 3 – stylobate of the portico at the *via principalis*; 4 – walled-up passage from Phase 2; 5 – room with walls lined with roofing tiles; 6 – remains of a wall of rooms from Phase 2, which probably served as a stylobate of the portico; 7 – room with the supposed hypocaust cellar; 8 – stylobate of the portico.

Рис. 6. Фаза 3. План архитектурных остатков. 1 – канал для отвода воды со двора; 2 – след от постамента (под скульптуру?); 3 – стилобат портика возле *via principalis*; 4 – заложённый проход из фазы 2; 5 – помещение, стены которого выложены черепицей; 6 – остатки стены помещений из фазы 2, вероятно, служившие, как стилобат портика; 7 – помещение с supposed гипocaustическим подвалом; 8 – стилобат портика.

Rys. 6. Faza 3. Plan pozostałości architektonicznych. 1 – kanał odprowadzający wodę z dziedzińca; 2 – ślad po postumencie (pod posąg?); 3 – stylobat portyku przy *via principalis*; 4 – zamurowane przejście z fazy 2; 5 – pomieszczenie ze ścianami wyłożonymi dachówką; 6 – pozostałości ścian pomieszczeń z fazy 2, prawdopodobnie służące jako stylobat portyku; 7 – pomieszczenie z domniemaną piwnicą hypocaustyczną; 8 – stylobat portyku.

porticos may have been 1.2–1.5 m. At the same time the portico which went along the street to the north of the house was about 1.3–1.4 m wide (Fig. 6:3).

A shallow canal made from stone with no mortar was led through the courtyard (Fig. 6:1; KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, SVELĀ 2013: fig. 13:4; 2014: fig. 3:1). In all probability it served for draining of rainwater. The usage surface was hardened with a layer of fine pebbles and in the central part of the courtyard a pedestal was placed. It was possible to record its trace impressed in the lime mortar (Fig. 6:2; KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, SVELĀ 2014: fig. 3:4). It was not a structure which carried much load, as no foundations were found under the layer of mortar and pavement. It was also possible to observe traces of rebuilding and later repairs in the eastern wing. One of new partition walls blocked the entrance leading from the courtyard to a room from the previous phase (Fig. 6:4; KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, SVELĀ 2014: fig. 5:2). Walls of a new room (which came into existence after the aforementioned walling up of the entrance) were lined with ceramic roofing tiles, placed with their upper surfaces towards the wall (KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, SVELĀ

2014: fig. 5:3). Thanks to this, between the stone face and the lime plaster there was a layer of ceramic insulation and an empty space (Figs. 6:5, 8). The plaster covering the roofing tiles was painted red. Regrettably, it was not possible to completely discover this part of the house. Based on gathered data it can only be speculated about the function of the room. The plaster painted red is an exception among hitherto recorded traces of wall finish. In other parts of the house walls were whitewashed only. It can therefore be supposed that it was one of representational rooms. A particular construction with the use of roofing tiles allowed to obtain better insulation (not only thermal one) at low expense. Air chambers and the layer of ceramics also offer protection against dampness.

To the south and north of the house porticos came into being. They were supported on stone stylobates running at the distance of 2.2–2.3 and 1.3–1.4 m respectively from the walls of the building (Fig. 6:3,8; KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, SVELĀ 2013: 129, figs. 2:3, 3:7,9,10; 2014: fig. 4:2). There is no evidence to determine whether pillars in these porticos were made from stone or wood.

Neighbouring fortifications enclosing the fort on the west were dismantled. In their place a structure was built near the house with the courtyard. Within this structure, only a corner room with a supposed hypocaust cellar were discovered (Fig. 6:7; KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, SAVELĀ 2013: 128–129, figs. 2:1, 5:1, 8:3, 9:3). The following finds were extracted from the fill of the room: a fragment of an unidentified sculpture made from local stone (KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, SAVELĀ 2013: 128, fig. 14:1), numerous fragments of secondarily burnt clay used to plaster the walls of the cellar and bricks joint with lime mortar which were used to construct the supports (*pilae*). On the secondarily burnt clay plaster it was possible to

identify four handwritten Greek letters (KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, ŁUKASZEWICZ 2015). The dimension of the bricks used for the supports in the cellar was 23×23×8 cm. Physicochemical analyses of clay used for the manufacture of these bricks demonstrated that they were made from the same local raw material which was used for roofing tiles signed with the stamp of the 11th Claudian legion (LE XI CL) and dated to the Severan period; the identification was carried out by M. Daszkiewicz¹ and was based on the results of chemical analysis by wavelength-dispersive X-ray fluorescence (WD-XRF; see e.g. DASZKIEWICZ, SCHNEIDER 2014) and using comparative data from the Schneider – Daszkiewicz database.²

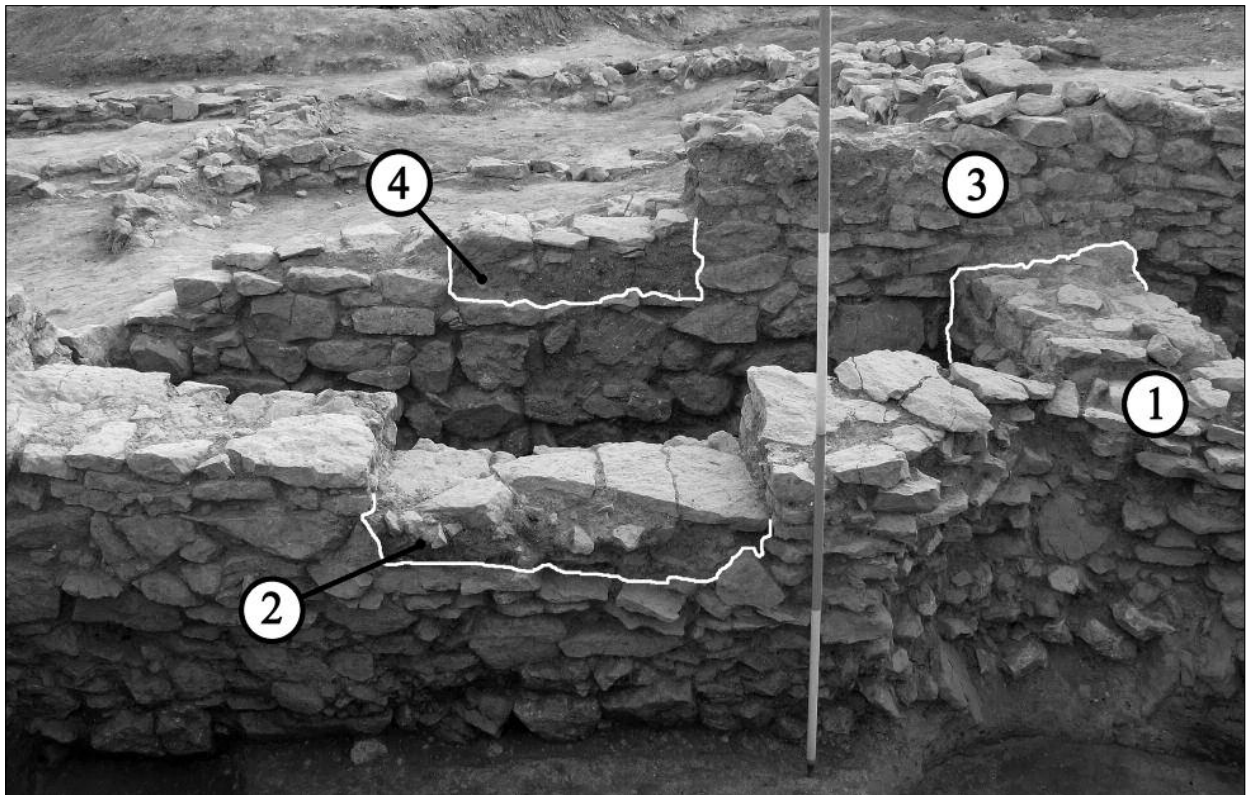

Fig. 7. Balaklava-Kadykovka. Remains of the western wing of the *Praetorium* (Photo A. Trzop-Szczypiorska). Phase 2: 1 – foundations and lower parts of the wall on the side of the courtyard; 2 – entrance to one of rooms. Phase 3: 3 – foundations and lower parts of the wall on the side of the courtyard; 4 – entrance to one of rooms.

Рис. 7. Балаклава-Кадыковка. Остатки западного крыла *Praetorium*. Фаза 2: 1 – фундамент и фрагменты нижней части стены со стороны двора; 2 – вход в одно из помещений. Фаза 3: 3 – фундамент и фрагменты нижней части стены со стороны двора; 4 – вход в одно из помещений.

Рис. 7. Bałakława-Kadykovka. Pozostałości zachodniego skrzydła *Praetorium*. Faza 2: 1 – fundament i dolne partie ściany od strony dziedzińca; 2 – wejście do jednego z pomieszczeń. Faza 3: 3 – fundament i dolne partie ściany od strony dziedzińca; 4 – wejście do jednego z pomieszczeń.

¹ Freie Universität Berlin, Excellence Cluster 264 TOPOI, Berlin, Germany/ARCHEA, Warszawa, Poland, m.dasz@wp.pl.

² This is currently the joint Schneider – Daszkiewicz database,

detailing published and unpublished analyses results for 34,000 ceramic fragments. For further questions please contact G. Schneider or M. Daszkiewicz.

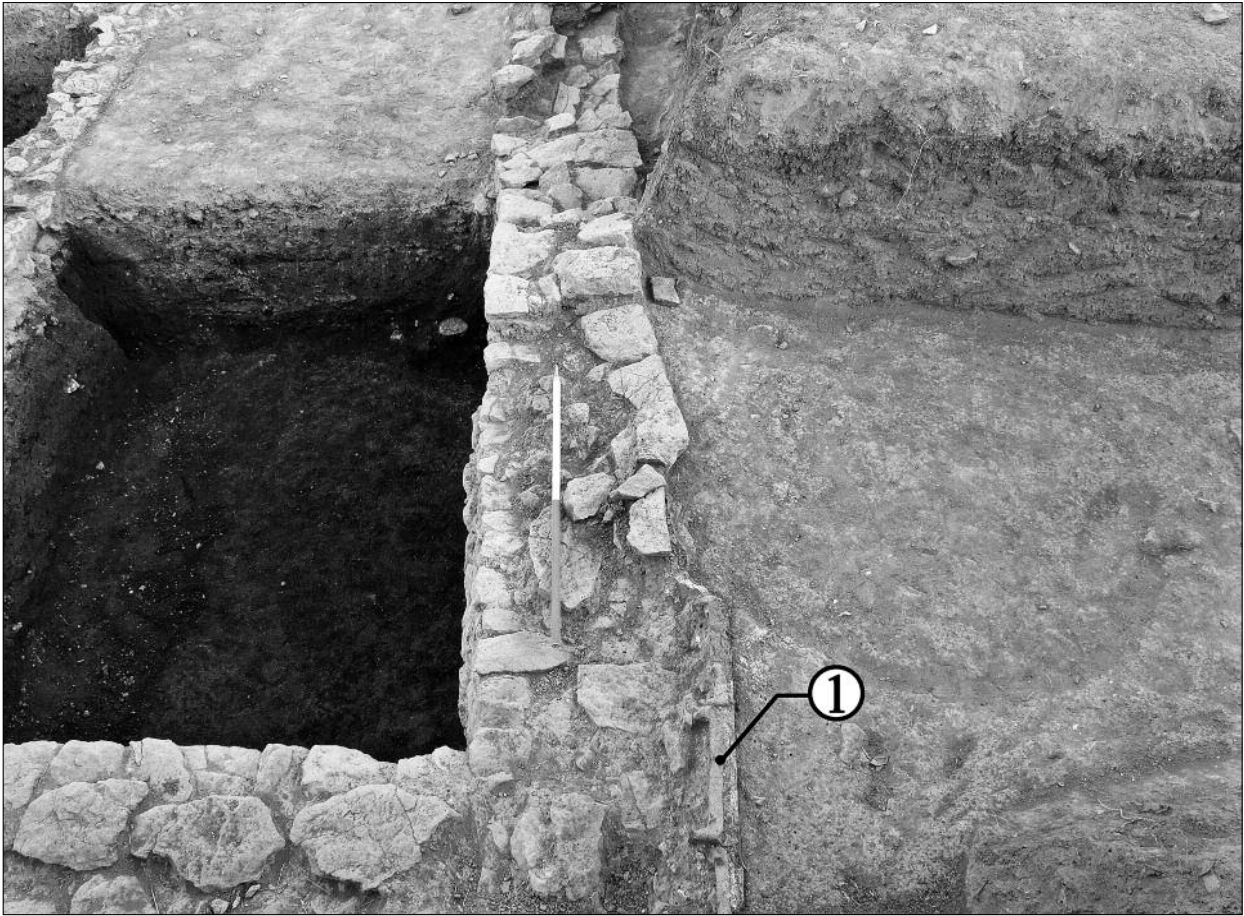

Fig. 8. Balaklava-Kadykovka. Season 2013. Phase 3: 1 – part of the room with walls lined with ceramic roofing tiles (Photo R. Karasiewicz-Szczypiorski).

Рис. 8. Балаклава-Кадьковка. Сезон 2013. Фаза 3: 1 – часть помещения, стены которого выложено керамической черепицей.

Рис. 8. Balaklava-Kadykovka. Sezon 2013. Faza 3: 1 – część pomieszczenia ze ścianami wyłożonymi dachówką ceramiczną.

To the north of the house with the courtyard and farther off to the west the street still existed in the place of dismantled fortifications and the gate. However, this new traffic route was much wider than that from Phase 2. Its width with the portico (which went along the aforementioned house) was 8.5 m. A stylobate built in parallel to the wall of the building is a trace of this portico (Fig. 6:3; KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, SVELĀ 2014: fig. 4:2). In all probability the main exit from the house with the courtyard led to this street. On the opposite side of the street there was another building, of which only a fragment of a masonry wall along the street could be uncovered so far. In the present stage of research it is not certain whether this is a stylobate of an opposite portico or an external wall of the house.

The location of the fort in Balaklava

Visual sources from the time of the Crimean War (middle of 19th c.) show Kadykovka as a small settlement. Sparse houses concentrate around an Orthodox church situated on a hill. This hill was clearly visible at that time,

as the area around it was not built-up yet (Figs. 9, 10). Part of diversity of the local land relief disappeared as ruins of the Orthodox church and nearby houses were removed after the Second World War. Further levelling works were carried out on the occasion of construction of nearby blocks of flats and the market place. The latter feature occupied part of the area of the Roman fort. Land survey measurements and numerical terrain modelling, done on the occasion of excavations of the house with the courtyard confirm the existence of a lonely hill in this place. The terrain model also demonstrated that in the past the hill was situated in the confluence of two streams. One of these still flows to the west of the site.

Paintings from the Crimean War also indicate that the port in Balaklava was perfectly visible from the neighbourhood of the Orthodox church in Kadykovka. There are no natural terrain obstacles between them, and later buildings which were accompanied by high trees did not exist at that time yet (Figs. 9, 10).

However, the hill with a view towards the bay and the port was situated in a depression of the terrain. On the west, the Karan Hills start just nearby, and at the distance

Fig. 9. Balaklava Valley. View from the time of the Crimean War. Kadykoy – the Orthodox church and other buildings can be seen in the background (KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI 2015: fig. 32).

Рис. 9. Балаклавская долина. Вид времен Крымской войны. Кадыкой – церковь и другие сооружения видимые на втором плане.

Рис. 9. Dolina Bałakławska. Widok z okresu wojny krymskiej. Kadykoj – cerkiew i inne zabudowania widoczne na drugim planie.

Fig. 10. Kadykoy – road leading towards the port in Balaklava. The Orthodox church and other buildings can be seen in the second plan. View from the time of the Crimean War (KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI 2015: fig. 35).

Рис. 10. Кадыкой – дорога, которая вела, в сторону порта в Балаклаве. На втором плане – церковь и другие сооружения. Вид времен Крымской войны.

Рис. 10. Kadykoj – droga prowadząca w stronę portu w Bałakławie. Na drugim planie cerkiew i inne zabudowania. Widok z okresu wojny krymskiej.

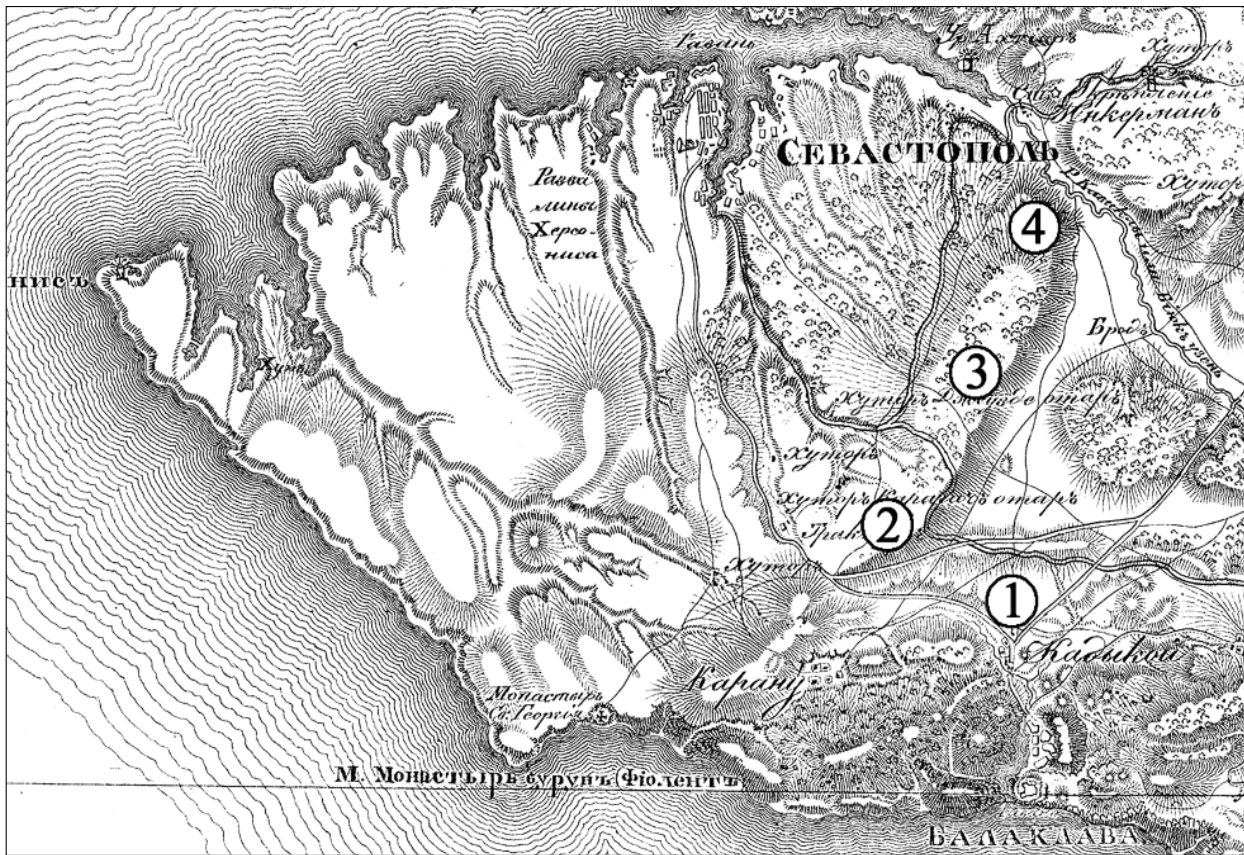

Fig. 11. South-western part of the Crimea, Heracleian Peninsula and vicinity of Balaklava. Fragment of a map from the time of the Crimean War (KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI 2015: fig. 36). 1 – roads converging near Kadykovka and Roman watchtowers on the Sapun-ridge; 2 – Karagatsch (proposed location); 3 – Kavkaz Bair; 4 – Kazatskaya Hill.

Рис. 11. Юго-западная часть Крыма, Гераклеийский полуостров и околицы Балаклавы. Фрагмент карты времен Крымской войны. 1 – слияние дорог около Кадыкой и Римские сторожевые башни на Сопун-горе; 2 – Карагач (предлагаемая локализация); 3 – урочище Кавказ; 4 – высота Казацкая.

Ryc. 11. Południowo-zachodnia część Krymu, Półwysep Heraclejski i okolice Bałakławy. Fragment mapy z okresu wojny krymskiej. 1 – zbieg dróg koło Kadykowej oraz rzymskie wieże strażnicze na grzbiecie Sapun-góry; 2 – Karagacz (lokalizacja proponowana); 3 – uroczysko Kawkaz; 4 – wzgórze Kazackaja.

of less than 1 km to the east the first hills in the foreground of the Crimean Mountains are visible (Fig. 11:1). Due to a natural depression among the mountains, the most convenient road on the side of Chersonesos (and then Sevastopol) went in the neighbourhood of the mentioned hill. It can be clearly seen not only in paintings from the time of the Crimean War, but also in maps from that period (Figs. 10, 11). In Kadykovka, to the east from the buildings of the village, two roads converged. One went north-westwards to Sevastopol, while the other went north-eastwards, via Balaklava Valley to a crossing through the River Černaâ (“Black”; Tatar – *Čorgun*).

To the north of Kadykovka there was only a view towards the neighbouring part of Balaklava Valley. The land relief of the bottom of this valley is quite diversified and hills render surveillance difficult. At a somewhat farther distance one can see southern slopes of Sapun-ridge, which towers over the valley. The southern part of this for-

mation, called Karagatsch, was perfectly visible from Kadykovka.

The presence of a Roman watchtower on Karagatsch (Figs. 11:2, 12), in the vicinity of a present-day Orthodox monastery, would secure connection with other posts located farther off to the north – in Kavkaz Bair (Figs. 11:3, 13) and on Kazatskaya Hill (Figs. 11:4, 14, 15) (cf. KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI 2012). These two hitherto discovered watchtowers were not visible from Balaklava (SARNOWSKI, SAVELJA, KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI 2002; 2009). It should also be pointed out that the land relief (Sapun-ridge and a network of deep ravines in its direct hinterland) rendered a direct attack from the east against the rural territory of Chersonesos practically impossible. The only road which was convenient for invaders would require to pass round the hills to the south, which would imply going in the neighbourhood of the fort in Balaklava.

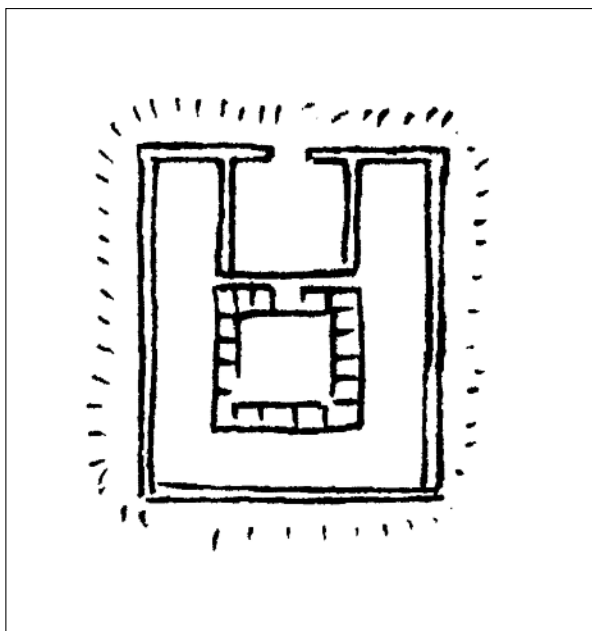

Fig. 12. Karagatch – plan of the “watchtower” which was drawn and described by Dubois de Montpéreux (1843: 189–190).

Рис. 12. Карагач – план „наблюдательной башни” которую нарисовал и описал Dubois de Montpéreux.

Рис. 12. Karagacz – plan „wieży obserwacyjnej”, którą narysował i opisał Dubois de Montpéreux.

Balaklava – interpretation of finds (Figs. 1, 17)

Extra muros – the direct surroundings of the fort

Iconographic sources from the Crimean War times demonstrate that centre of Kadykovka with Orthodox church were situated on a small hill (Fig. 9). This was confirmed by present-day surveys (Fig. 16:a,b). In all probability the road from Chersonesos passed by the hill on the east, as it was the case in the 19th c. (Figs. 10, 11:1).

To the east of the Roman fort which should be situated on the discussed hill there was also the temple of Jupiter Dolichenus. There were also other buildings near the temple, i.a., supposed therms. The hypocaust destroyed in the course of present-day construction works may have been a trace of these therms (Figs. 1:8, 17:6). At least one building (discovered in the course of excavations) was also situated between the Dolichenum and the fort (Fig. 1:5). It seems justified to assume that around these buildings there was an accompanying settlement (*vicus*). The suggested location of the settlement beyond the walls is even more probable due to the fact that a road next to which the temple of Jupiter was situated went there. This road in all likelihood led from the east facing gate of the

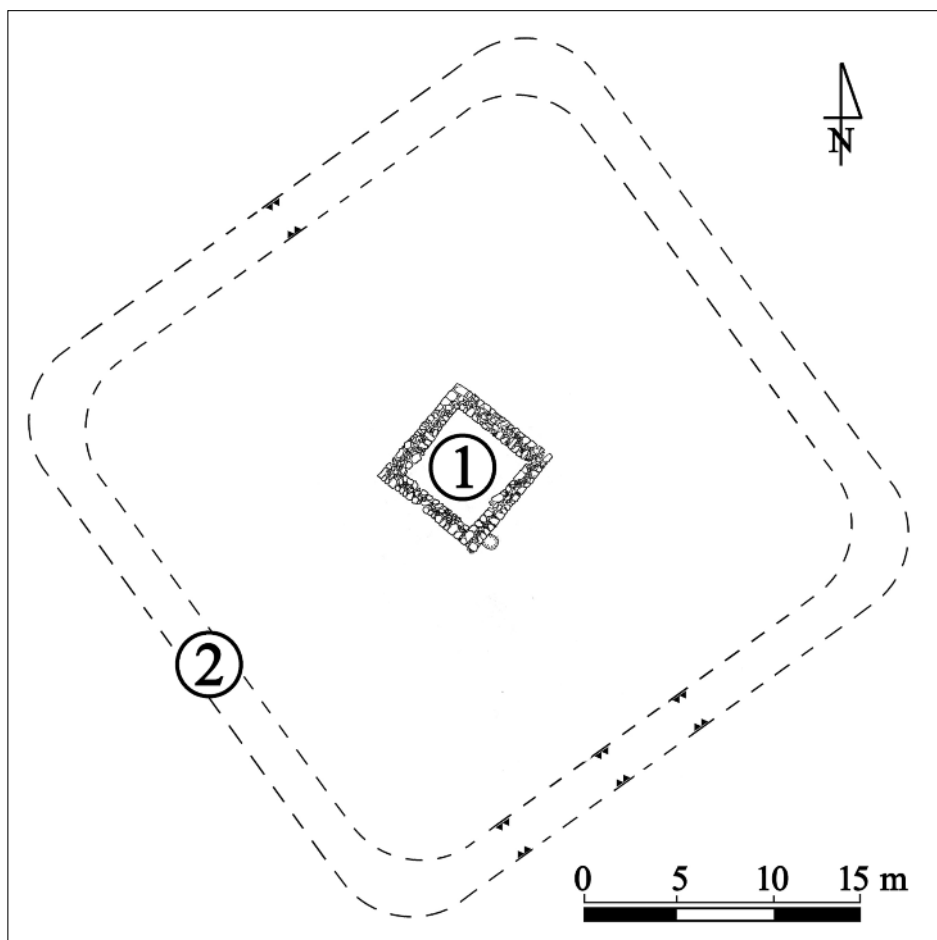

Fig. 13. Kavkaz Bair – plan of the remains of the Roman post (Drawing O. Kubrak). 1 – tower; 2 – ditch.

Рис. 13. Урочище Кавказ – план остатков римского поста. 1 – башня; 2 – ров.

Рис. 13. Uroczysko Kavkaz – plan pozostałości posterunku rzymskiego. 1 – wieża; 2 – fosa.

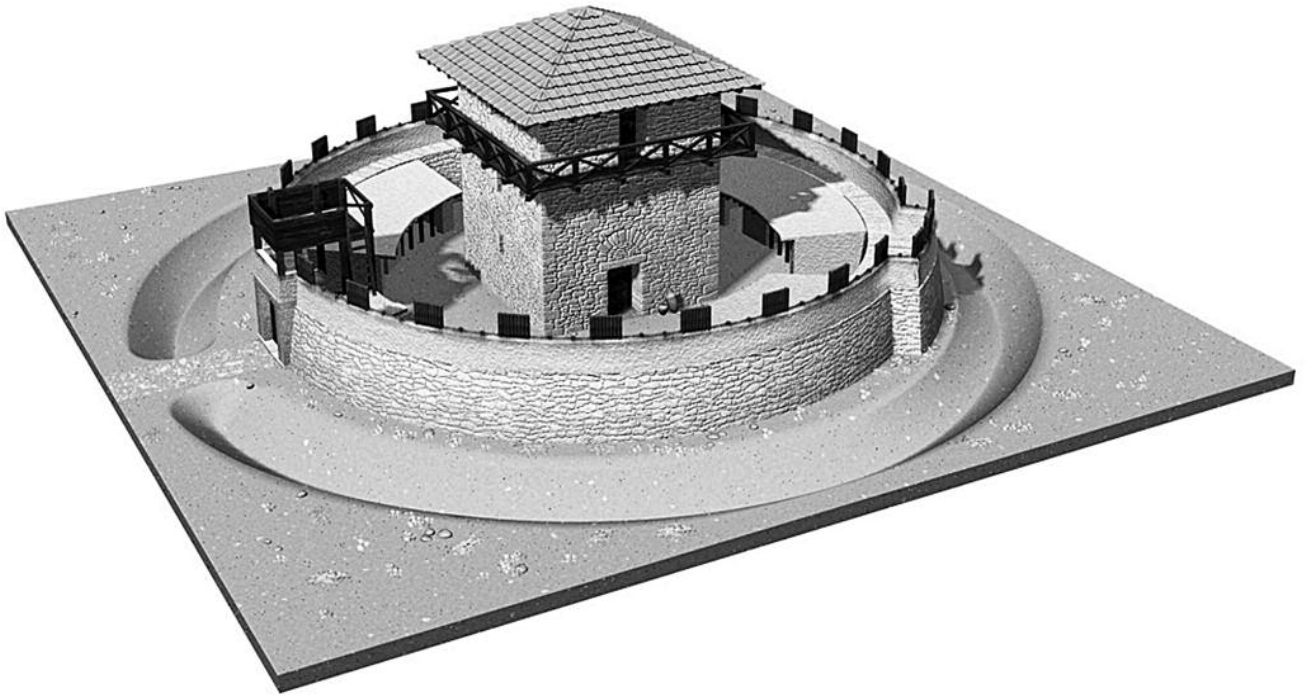

Fig. 14 Kazatskaya Hill – reconstruction of the Roman post (SARNOWSKI, SABELJA, KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI 2009: fig. 3).

Рис. 14. Высота Казацкая – реконструкция римского поста.

Рис. 14. Wzgórze Kazackaja – rekonstrukcja posterunku rzymskiego.

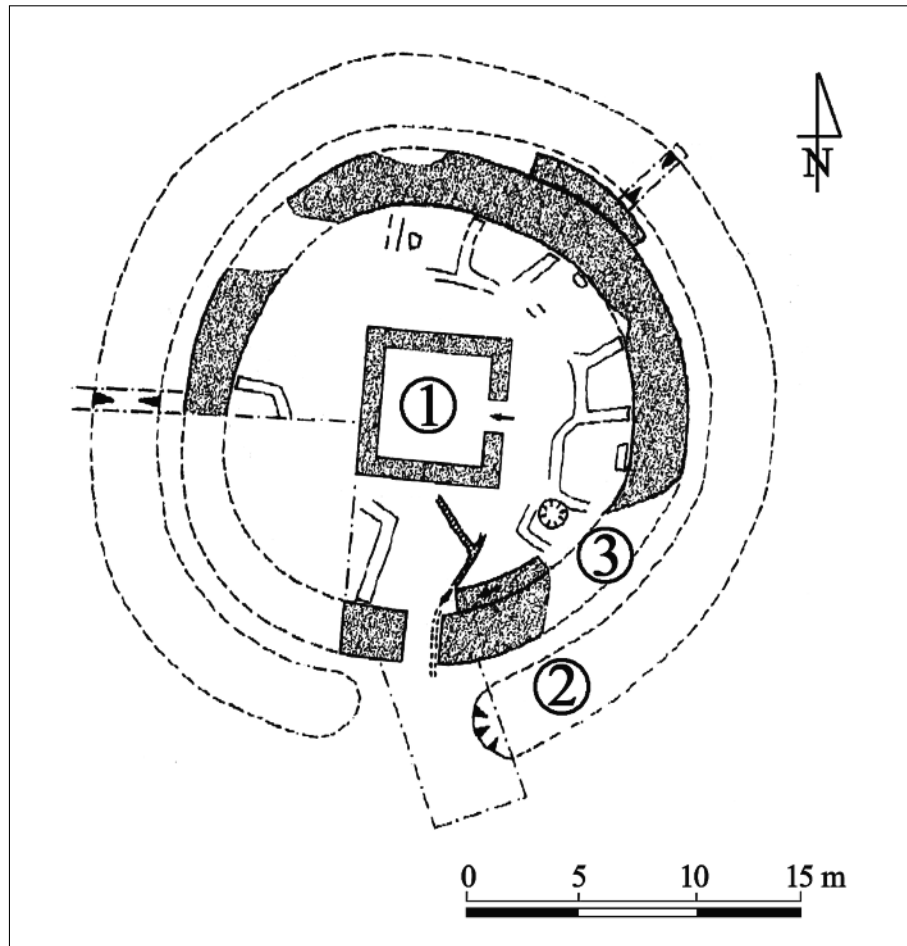

Fig. 15. Kazatskaya Hill – plan of the remains of the Roman post (SARNOWSKI, SABELJA, KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI 2009: pl. VI:4). 1 – tower; 2 – ditch; 3 – wall.

Рис. 15. Высота Казацкая – план остатков римского поста. 1 – башня; 2 – ров; 3 – оборонительная стена.

Рис. 15. Wzgórze Kazackaja – plan pozostałości posterunku rzymskiego. 1 – wieża; 2 – fosa; 3 – mur obronny.

fort (Fig. 17) and went towards the neighbouring hill where the tombstone of a cavalryman Iulius Vales was found. The discovery of this stela with an inscription and probably the other grave stone and the inhumation burial mentioned in this paper point out that it may have been a place of burials of Roman soldiers stationing in the fort (Fig. 1:2).

The road connected the fort and the *vicus* which developed at the same time. Traces of that settlement were discovered in the nearby vineyard in the course of field surveys (Fig. 1:7). To the west of the fortifications there is only a marshy rivulet valley, and immediately beyond it there are rocky slopes of the Karan Hills. A choice of this area for the extension of the fort at the beginning of the 3rd c. may also imply that the terrain beyond the defensive walls on this side was not developed.

Intra muros

The house of the garrison commander (Fig. 6)

Based on gathered data it is possible to consider the house with the courtyard from Phase 3 as an example of a house with a peristyle. In Roman forts similar buildings were quarters of the garrison commanders (*praetorium*). Function and plan of this building in Phase 2 is not clear. It is evident that the extension carried out in Phase 3 was clear-

ly intended to raise the standard of the feature. The house was enlarged at the expense of a neighbouring street (*via sagularis*). Thanks to this, among others, a larger courtyard and a large room in the southern wing came into existence. A series of details, such as: placing a pedestal in the courtyard (perhaps for a statue?), painting the walls also in red (and not only ordinary whitewashing), and finally the deposition of the hoard of coins demonstrate a high status of the owner. Such discoveries also provide new arguments for a possible function of the neighbouring building with the supposed hypocaust cellar. The location next to the house of the commander rather does not allow for an interpretation of discovered remains as an oven or other household structure (KLENINA 2015: 362, fig. 6). On the other hand, small *therms* for the garrison commander may have been situated in the neighbourhood of the *Praetorium*. Such a solution is known, i.a., from the fort of Housesteads (*Verco- vicium*) in Hadrian's Wall in Britain (BOSANQUET 1904: 239; RUSHWORTH 2009: 6, 271, fig. 1.4 – Building XI). In Balaklava, the construction of the supposed *therms* simultaneously with the extension of the neighbouring house with the peristyle seems to confirm that the entire premise was built for the needs of an officer of tribune rank, probably the commander of the Roman troops stationing in Crimea.

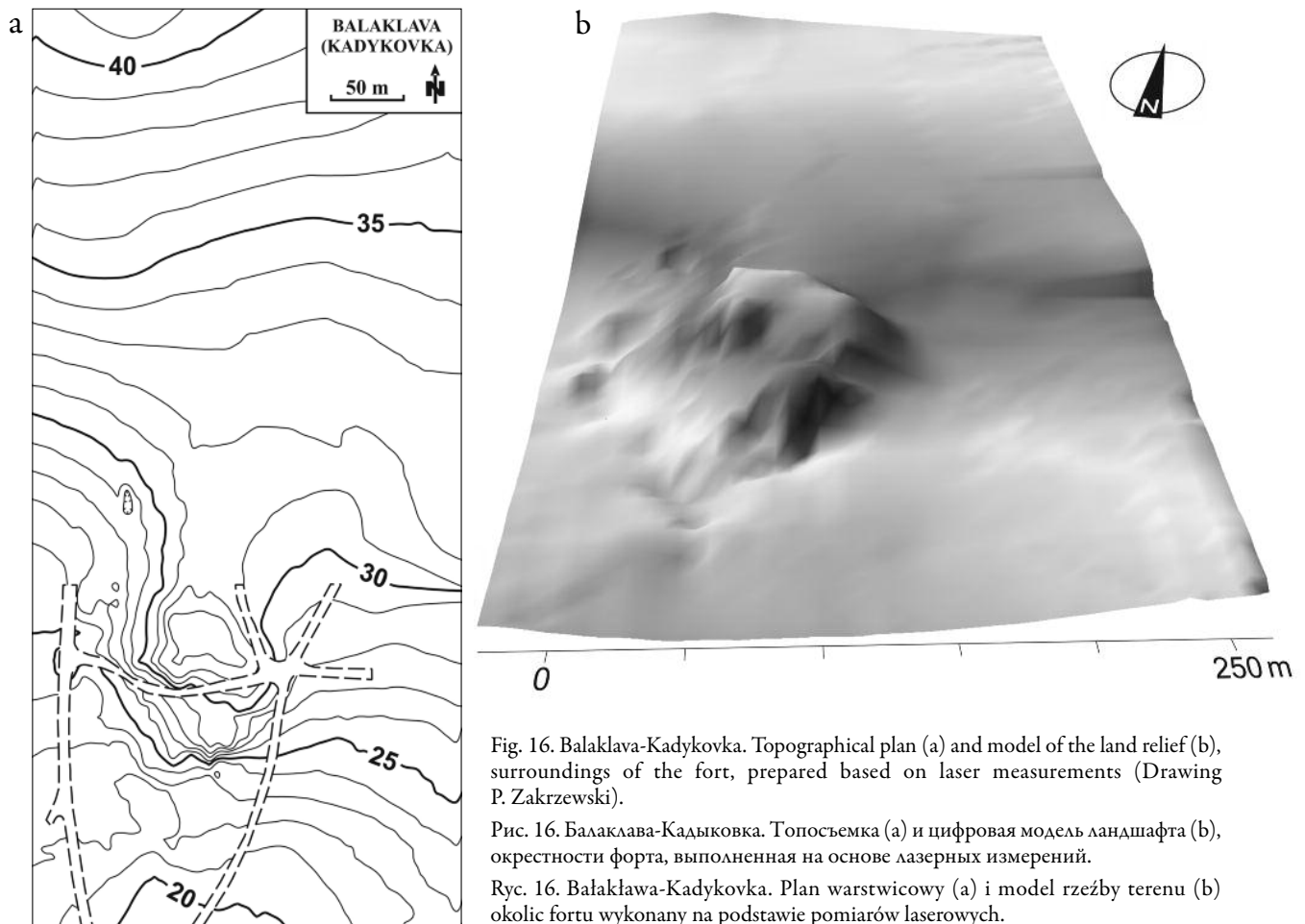

Fig. 16. Balaklava-Kadykovka. Topographical plan (a) and model of the land relief (b), surroundings of the fort, prepared based on laser measurements (Drawing P. Zakrzewski).

Рис. 16. Балаклава-Кадьковка. Топоъемка (а) и цифровая модель ландшафта (b), окрестности форта, выполненная на основе лазерных измерений.

Рис. 16. Bałakława-Kadykovka. Plan warstwiczny (a) i model rzeźby terenu (b) okolic fortu wykonany na podstawie pomiarów laserowych.

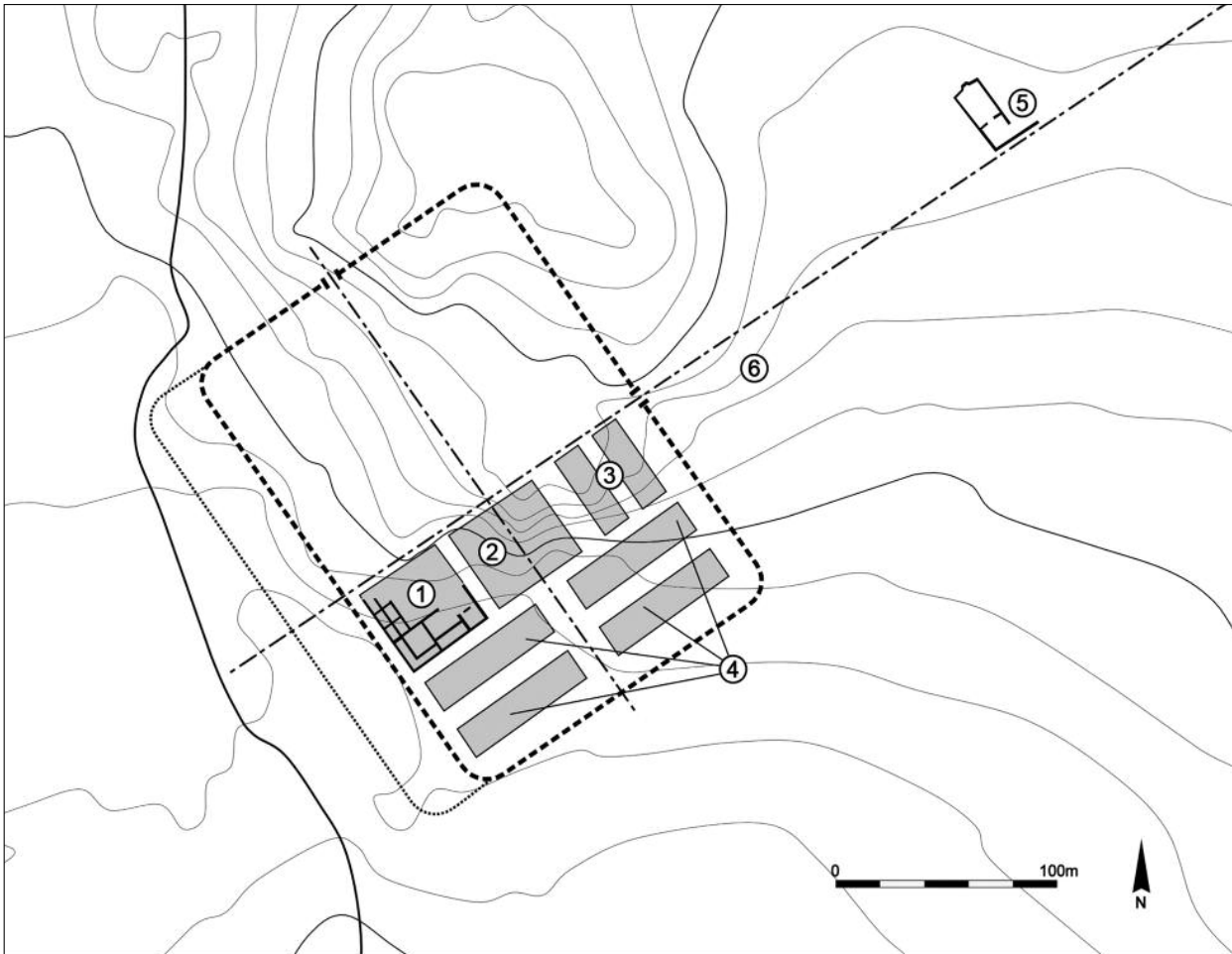

Fig. 17. Balaklava-Kadykovka. Attempt at reconstructing the plan of part of the fort and its surroundings (Drawing J. Kaniszewski). Phase 3 (early 3rd c.): 1 – *Praetorium*; 2 – *principia* (probable location); 3 – *horrea* (probable location); 4 – barracks and/or stables in the *retentura* (probable location); 5 – temple of Jupiter Dolichenus; 6 – therms (probable location).

Рис. 17. Балаклава-Кадыковка. Попытка реконструкции плана части форта и его окружения. Фаза 3 (начало III в.): 1 – Преторий; 2 – штабное здание (*principia*) (вероятная локализация); 3 – амбары (вероятная локализация); 4 – казармы и/или конюшни в задней части форта (*retentura*) (вероятная локализация); 5 – храм Юпитера Долихена; 6 – термы (вероятная локализация).

Рис. 17. Bałakława-Kadykovka. Próba rekonstrukcji planu części fortu oraz jego otoczenia. Faza 3 (początek III w.): 1 – *Praetorium*; 2 – *principia* (lokalizacja prawdopodobna); 3 – *horrea* (lokalizacja prawdopodobna); 4 – baraki i/lub stajnie w *retentura* (lokalizacja prawdopodobna); 5 – świątynia Jowisza Dolicheńskiego; 6 – termy (lokalizacja prawdopodobna).

The proposed interpretation of the function of the house with the peristyle opens new opportunities with regard to the reconstruction of the plan of the fort in Balaklava in the last phase of its existence.

Fort – an attempt at reconstructing the plan in Phase 3 (Fig. 17)

In the vicinity of the house with the peristyle from Phase 2 there was a gate (Fig. 5:1). However, architectural relics from the same phase did not allow for an unequivocal statement which main street and which gate of the fort were uncovered. After the completion of excavations in 2013 it can be assumed that one went out from the *Praetorium* to a portico near the *via principalis* (the street to the north of the house). Then, one turned left and reached the *porta principalis sinistra*. Under such an as-

sumption it is possible to suppose that to the east of the *Praetorium* there are relics of the headquarters building (*principia*), which await discovery. Even farther off to the east there should be the *porta principalis dextra*. If we left the fort via this gate, we would pass by the temple of Jupiter on the left side of the road. Perhaps there were therms situated somehow closer on the right side. In this place it is worth stating that the course of the *via principalis* and the alignment (in relation to the four cardinal points) of the temple of Jupiter beyond the defensive walls enable us to assume that the road in front of the temple and the mentioned street in the fort made a straight line.

Inside the *castellum* on the opposite side of the *via principalis* (opposite the *Praetorium*) there was obviously the *praentura* of the fort. Therefore, the *porta praetoria* would lead towards Balaklava Valley, that is, towards

the borderland and Sapun-ridge which was visible from faraway and on which Roman watchtowers were situated (Figs. 11:2–4, 12–15).

In the course of excavations it was possible to observe that in Phase 2 fortifications went in parallel to buildings on the opposite side of the *via sagularis*. Although this observation was carried out within a rather short segment, it still allows for proposing a hypothesis of the regular plan of the fort in Balaklava. Considering other known places of stationing of Roman garrisons in Scythia and Taurica, it would be the first example of construction of the fort on a regular plan (perhaps on the plan of a “playing card”). In other places, even if undeveloped terrain was seized, fortifications with irregular course were constructed. The best example of this is the fort in Cape Ay-Todor (NOVIČENKOV, NOVIČENKOVA 2002).

The location and the size of the *Praetorium*, in relation to the land relief and analogies from other forts, allow for an estimation of dimensions of the *castellum* in Balaklava. It is possible to propose several hypotheses concerning the distribution of various structures which were typical for garrison buildings. Taking local conditions into consideration, we could speculate that the *retentura* was rather not longer than 50 m. In this case, there was a possible building plot with its width not exceeding 20 m in the back of the *Praetorium*. This is not much, especially if we assume that the *via sagularis* went between buildings and the defensive wall. Relatively small dimensions of the *retentura* also enable us to suppose that the plan on which the fort was founded was closer to a square and not to a rectangle.

The dimensions of the plot in the back of the *Praetorium* demonstrate that within this space it was possible to construct no more than 4 barracks, two on each side of the supposed *via decumana* (Fig. 17:4). However, it must be remembered that only two garrison buildings were situated there. Stables may have also been located in this part of the fort. A considerable role of cavalry in the personnel of this garrison is suggested not only by the tombstone of a soldier from the *ala Aetorigiana*. Attention is also drawn to elements of horse harness from the area of the fort (GAWROŃSKI, KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, MODZELEWSKI 2014: 57, fig. 6:1; GAWROŃSKI, KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI 2015: 331, figs. 5:1, 6). No matter the function of these buildings, it is almost certain that they were aligned with their longer axes in parallel to the *via principalis*. This alignment is conditioned by the lie of the land. It could be supposed that the discussed part of the fort was situated low enough in relation to the *via principalis* that a separate (situated on a lower level) terrace was shaped for construction purposes. It can also be assumed that the entire interior of the fort was divided into three terraces. The highest one was occupied by the *praetentura*, the middle one – by a row of buildings with the *Praetorium* and the *principia*, and in the lowest one there were the mentioned barracks or stables in the *retentura*. It is not certain whether

the fort had a back gate (*porta decumana*). A small size of the garrison and a limited space available for buildings in the *retentura* in all probability did not require the construction of the fourth gate. The existence of the remaining three gates seems to be more important with regard to connection with local roads. On the other hand, two watercourses converged in the back of the fort. They rendered access to the defensive walls from this side difficult. Therefore, the fortifications were perhaps not provided with a *porta decumana* or it may have only had the form of a postern. It is also worth noting that the *porta principalis sinistra*, which also led towards one of the aforementioned streams, was in Phase 2 in all probability a single-portal gate with its width not exceeding 2.6 m. Questions and doubts concerning the development of the *retentura* will in all probability remain unanswered as the mentioned part of the remains of the fort became situated under the present-day bazaar and it is almost certain that its remains were destroyed.

With regard to a standard spatial layout of Roman fort and the aforementioned connection of the streets in the fort with the local network of roads, one can also speculate on the location of a granary (*horreum*). We know that the settlement accompanying the fort was situated to the east of the fortifications. It is probable that, as it was the case in the 19th c., two main roads converged in this area. They went farther off together towards the Balaklava Bay (Fig. 11:1). It is also known that the *Praetorium* was situated to the west of the *principia*. One can therefore suppose that the space to the east of the headquarters was occupied by one or two granaries. This assumption is all the more justified that in such a case the storage space would neighbour the gate (*porta principalis dextra*). Supplies could be most conveniently delivered via this gate, making use of the nearby road to the port.

It should also be added that on the basis of hitherto discoveries and calculations which were done based on them it can be said that the total size of the fort (inside the fortifications) should be no less than ca. 80×80 m (including ca. 50 m for the *retentura*). The extension to the west in the early 3rd c. (Phase 3) may have led to widening of the fort by about 10 m. We do not know whether the line of the fortifications with the *porta praetoria* was not moved and whether the *praetentura* was not enlarged at that time.

It may seem that the above conclusions go too far. So far, only a small part of the fort has been excavated. It must be underlined, however, that a considerable part of the area to which the discussed hypotheses refer has long been lost for research. The above proposals result from comparative studies, done with the use of data from other places of stationing of the Roman army. Of course, there is still a chance for limited verification research to the north of the area of hitherto excavations. It can therefore be hoped that discoveries in the supposed *praetentura* will help us complete the proposed image or will contribute to its change.

The fort in Balaklava and the watchtowers on Sapun-ridge – organisation of garrisons in the borderland of the *chora* of Chersonesos

Due to the selection of place situated on the hill but in the valley for the construction of the fort, the view towards the foreground must have been limited even from the level of the fortifications. It was certainly possible to control the port in Balaklava (which was situated on a lower level) and the road which went from the side of Chersonesos. However, it was no question impossible to carry out effective observation of the entire Balaklava Valley, which was cut through with ranges of hills. The view was also blocked by the southern extremity of Sapun-ridge (Karagatsch). Therefore, posts in Kavkaz Bair and on Kazatskaya Hill which were situated farther off to the north could in no case be visible from Balaklava-Kadykovka. This observation implies a necessity of existence of a third watchtower in the southern extremities of Sapun-ridge (cf. KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI 2012).

It was only thanks to the posts on Sapun-ridge that the fort in the valley could be warned in time about the oncoming danger. It can therefore be said that the system of watchtowers fulfilled an analogous role to present-day radar.

In this place a question could arise: why was the fort in Kadykovka built at an apparently inconvenient site? It seems that control over the only convenient road to the port in Balaklava was a priority in the selection of the site for fortifications (cf. SARNOVSKI, KOVALEVSKAA 2004: 47). Since the earliest times the Balaklava Bay offered the best natural shelter for seamen sailing along the coast of Taurica. A place was selected for the port where hills on the side of the Heracleian Peninsula (on the west) and on the side of the foreground of the Crimean Mountains (on the east) leave the narrowest lowland isthmus (cf. Fig. 11). The very fort on a low hill was between two streams, one of these flowing in the neighbourhood until present. Such a location also secured easy access to water for men and animals (cf. Fig. 16:b).

To sum up, it can be stated that the fort location was first of all determined by the control over the communication route and by availability of water. Furthermore, it is worth stressing that the location must have been very well selected, as all the subsequent Roman contingents stationing in this part of Taurica were deployed there. Based on results of hitherto research we can be sure that the garrison sent in the period of rule of Septimius Severus occupied the site after the *vexillatio exercitus Moesiae inferioris* (VEMI) from the period of Antoninus Pius and his successors. We can be almost sure that this detachment constructed their base while levelling remains of buildings left by troops sent during the rule of Trajan. However, was the garrison from the early 2nd c. which constructed buildings included into Phase 1 the first Roman detachment in Balaklava?

In scholarship there is still a debate on the Roman intervention in Taurica around the mid-1st c. AD (ZUBAR' 1988: 22; 1994: 26–29; 1998: 43; 2000: 190–192; contra SARNOVSKI 2006a; 2006b; 2006c). In the newest publications the early presence of the Romans is considered highly probable and one points out, i.a., a horizon of finds: weaponry and gear of cavalry (GAWROŃSKI, KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, MODZELEWSKI 2014; GAWROŃSKI, KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI 2015), as well as traces of modernisation of fortifications of Chersonesos which come from the same period (KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI 2014). To these arguments we can also add observations concerning the so-called “Pre-Roman” phase which was a trace of a short-term occupation of the area of the later fort in Kadykovka. Directly under the layer of burning (defined as a trace of the “Pre-Roman” phase) there are remains of the V-shaped ditch (Fig. 3:3). It is worth noting that this is a typical shape of moats and ditches which were part of Roman fortifications (SARNOVSKI, SAVELJA, KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI 2002: 169, figs. 3, 8, 10, 14; 2009: 60, figs. 3, 8).

According to the last interpretation, one of iron fibulae dating the aforementioned layers is an example of a type which was widespread in the Roman detachments stationing in the 1st c. AD in Danubian provinces (NOWAKOWSKI 2015: 383–384).

Therefore, perhaps it was already the garrison which constructed the first stone buildings (Phase 1) that chose a site of the earlier Roman field camp from the 1st c.? We can hope that future excavations in Balaklava will bring us closer to a response to this question.

Conclusions

To sum up these considerations, it must first of all be stressed that the Roman fort in Balaklava-Kadykovka was in all probability the only regular shape *castellum* constructed in the northern coast of the Black Sea, that is, beyond the Lower Danubian frontier of the Empire. The existence of the *Praetorium*, which has been testified to by excavations, and the enlargement of the fort in the early 3rd c. is a strong argument in support of the hypothesis on significant reinforcement of the Roman military presence in Crimea during the rule of Septimius Severus. The discovery of the *Praetorium* also points out that at least periodically the headquarters of the Roman troops in Scythia and Taurica was located exactly in Balaklava. It seems perfectly justified, considering the location near the best natural port in Crimea and the connection to the system of watchtowers in the borderland of the rural territory of Chersonesos.

Translated by Grzegorz Żabiński

Dr Radosław Karasiewicz-Szczypiorski
Institute of Archaeology
University of Warsaw
radoslaw.szczypiorski@gmail.com

Abbreviations

- AO – “Arheologičeskie otkrytiâ”
 IAK – “Izvestiâ imperatorskoj Arheologičeskoj kommissii”
 IOSPE I² – B. Latyshev, *Inscriptiones antiquae Orae Septentrionalis Ponti Euxini. Inscriptiones Tyrae, Olbiae, Chersonesi Tauricae aliorum locorum a Danubio usque ad regnum Bosporanum*, Petropoli 1916.

Bibliography

- ANTONOVA I.A.
 1994 *Raskopki v citadeli Hersonesa*, (in:) V.A. Kutajsov (ed.), *Arheologičeskie issledovaniâ v Krymu. 1993 god*, Simferopol', 25–33.
- ANTONOVA I.A., ZUBAR' V.M.
 2003 *Nekotorye itogi arheologičeskih issledovanij rimskoj citadeli Hersonesa*, “Hersonesskij Sbornik” XII, 31–68.
- BLAVATSKIJ V.D.
 1951 *Haraks*, “Materialy i issledovaniâ po arheologii SSSR” 19, 251–289.
- BORISOVA V.V.
 1964 *Raskopki v Citadeli v 1958–1959*, “Soobšeniâ Hersonesskogo muzeâ” III, 45–54.
- BOSANQUET R.C.
 1904 *Excavations on the Line of the Roman Wall in Northumberland, The Roman Camp at Housesteads*, “Archaeologia Aeliana” 25, 193–300.
- DASZKIEWICZ M., SCHNEIDER G.
 2014 *Analysis of Chemical Composition of Ancient Ceramics*, “Novensia” 25, 199–206.
- DUBOIS DE MONTPÉREUX F.
 1843 *Voyage autour du Caucase, chez Tcherkesses et les Abkhases, en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée*, vol. VI, Paris.
- FILIPPENKO A.A., ALEKSEENKO N.A.
 2000 *Der römische Münzschatzfund von Balaklava*, (in:) SARNOWSKI, SAVELJA 2000, 167–175, pls. 12–15.
- GAWROŃSKI R.A., KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI R.
 2015 *The Early Empire Roman Cavalry in the Defense of Tauric Chersonesus*, (in:) A. Tomas (ed.), *Ad fines Imperii Romanii. Studia Thaddaeo Sarnowski septuagenario ab amicis, collegis discipulisque dedicata*, Varsaviae, 325–340.
- GAWROŃSKI R.A., KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI R., MODZELEWSKI S.
 2014 *The Early Empire Military Assemblages from Crimean Peninsula as Traces of Activity of the Roman Army*, “Archeologia” (Warsaw) LXII–LXIII (2011–2012), 45–60.
- KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI R.
 2001 *Cytadela Chersonozu Taurydzkiego w okresie rzymskim. Próba rozwarstwienia chronologicznego i rekonstrukcji planu zabudowy*, “Światowit” III (XLIV)/A, 59–75.
 2012 *Roman Military Sentry Posts in Crimea. New Discoveries?*, “Światowit” VII (XLVIII)/A (2006–2008), 93–99, pls. 124–129.
 2014 *The Roman Army and the Walls of Chersonesos*, “Światowit” XI (LII)/A (2013), 87–112.
 2015 *Forty i posterunki rzymskie w Scytii i Taurydzie w okresie pryncypatu*, Światowit Supplement Series A: Antiquity XV, Warszawa.
- KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI R., ŁUKASZEWICZ A.
 2015 *Language in the Private Life of Roman Soldiers in Taurida*, (in:) A. Tomas (ed.), *Ad fines Imperii Romanii. Studia Thaddaeo Sarnowski septuagenario ab amicis, collegis discipulisque dedicata*, Varsaviae, 405–413.
- KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI R., SAVELĀ O.Ā.
 2011 *In the Heart of a Roman Fort in Crimea. Excavations in Balaklava (Sevastopol, Ukraine). Season 2009–2010*, “Światowit” VIII (XLIX)/A (2009–2010), 173–175, pls. 188, 189.

- 2012 *Excavations in Balaklava (Sevastopol, Ukraine) – Season 2011. Discovery of Fortifications of a Roman Fort*, “Światowit” IX (L)/A (2011), 173–182.
- 2013 *Balaklava (Sevastopol, Ukraine) – Season 2012. Some Remarks on the Chronology and Spatial Layout of the Roman Fort*, “Światowit” X (LI)/A (2012), 123–138.
- 2014 *Excavations in Balaklava (Sevastopol, Ukraine) – Season 2013. Discovery of Praetorium*, “Światowit” XI (LII)/A (2013), 162–172.
- KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI R., ZAWADZKA-PAWLEWSKA U.
 2014 *Defensive Walls of Chersonesos Taurica. An Analysis of Destruction and Reconstruction Traces*, “Światowit” XI (LII)/A (2013), 113–131.
- KLENINA E.
 2015 *Ceramic Production of Tauric Chersonesos in the Roman Period*, (in:) A. Tomas (ed.), *Ad fines Imperii Romani. Studia Thaddaeo Sarnowski septuagenario ab amicis, collegis, discipulisque dedicata*, Varsaviae, 359–373.
- NOVIČENKOV V.I., NOVIČENKOVA N.G.
 2002 *O nižnej oboronitel'noj stene rimskoj kreposti Haraks*, “Materialy po Arheologii, Istorii i Etnografii Tavrii” IX, 27–35.
- NOWAKOWSKI W.
 2015 *Fibulae from Balaklava-Kadykovka on Crimea (Ukraine). Season 2010*, (in:) A. Tomas (ed.), *Ad fines Imperii Romanii. Studia Thaddaeo Sarnowski septuagenario ab amicis, collegis discipulisque dedicata*, Varsaviae, 381–389.
- ORLOV K.K.
 1978 *Issledovaniâ Haraksa*, AO za 1977 g., 366–367.
 1982 *Raskopki term Haraksa*, AO za 1981 g., 289–299.
- ROSTOVCEV” M.I.
 1911 *Svâtiliše frakijskib” bogov” i nadpisi beneficiariev” v” Aj-Todore*, IAK 40, 1–42.
- RUSHWORTH A.
 2009 *Housesteads Roman Fort – The Grandest Station. Excavation and Survey at Housesteads, 1954–95, by Charles Daniels, John Gillam, James Crow and others, Volume 1: Structural Report and Discussion*, Swindon.
- SARNOWSKI T.
 1988 *Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na północnym wybrzeżu Morza Czarnego*, „Novaensia” 3, 13–219.
 2006a *The Phantom Squadron of the Ravennate Fleet on the Black Sea in the 1st Century AD*, “Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik” 157, 256–260.
 2006b *Ti. Plautius Silvanus, Chersonesus Taurica and classis Moesica*, “Dacia” L, 85–92.
 2006c *Plavtij Silvan i eskadra-prizrak na Černom more v I v. n.ê.*, “Vestnik Drevnej Istorii” 1 (225), 117–131.
 2006d *Römische Militärziegel von der südwestlichen Krim. Probleme der Produktionstätigkeit und Produktionsorte*, “Archeologia” (Warsaw) LVI (2005), 91–101.
- SARNOVSKI T., KOVALEVSKAA L.A.
 2004 *O zašite herssoneskogo gosudarstva soúznym Rimskim voennym kontingentom*, “Rossijskaâ Arheologija” II, 40–50.
- SARNOWSKI T., SAVELJA O.JA.
 2000 *Balaklava. Römische Militärstation und Heiligtum des Iupiter Dolichenus*, Warschau.
- SARNOWSKI T., SAVELJA O.JA., KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI R.
 2002 *Extra fines Imperii. Rzymski posterunek wojskowy w okolicach Sewastopola na Krymie*, “Światowit” IV (XLV)/A, 167–172, pls. 69–76.
 2009 *Roman Military Sentry Posts in the Border Zone of Crimean Chersonesos*, “Archeologia” (Warsaw) LVIII (2007), 57–67.
- SAVELJA O.JA.
 2000 *Fragment einer griechischen Inschrift aus Balaklava mit Erwähnung des L. Arrius Alcibiades*, (in:) SARNOWSKI, SAVELJA 2000, 187–189.

- SAVELJA O.JA., SARNOWSKI T.
2000 *Der Grabstein des Iulius Valens aus Balaklava*, (in:) SARNOWSKI, SAVELJA 2000, 191–196, pl. 17:3.
- TREISTER M.
1994 *Roman Military Equipment in the Kingdom of Bosphorus*, (in:) C. von Carnap-Bornheim (ed.), *Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den vier ersten nachchristlichen Jahrhunderten, Akten des 2. Internationalen Kolloquiums in Marburg a.d. Labn, 20. bis 24. Februar 1994*, Veröffentlichung des Vorgeschiedlichen Seminars Marburg, Sonderband 8, Lublin – Marburg, 91–99.
- ZUBAR V.M.
1988 *Pro pobid Plavtiâ Sil'vana v Krym*, "Arheologiâ" (Kiev) 63, 19–27.
- ZUBAR' V.M.
1994 *Hersones Tavričeskij i Rimskaâ Imperiâ*, Kiev.
1998 *Severnyj Pont i Rimskaâ Imperiâ (seredina I v. do n.è. – pervaa polovina VI v.)*, Kiev.
2000 *Rimskaâ krepot' Haraks*, "Stratum plus" 2000/4: Vremâ velikih migracij, 176–200.
- ZUBAR V.M., ANTONOVA I.A., SAVELÂ O.Â.
1991 *Nagrobok rimskogo kavalerysta z okolici Balaklavy*, "Arheologiâ" (Kiev) 1991/3, 102–108.
- ZUBAR' V.M., KOSTROMIČEVA T.I.
1990 *Novyj aureus iz okrestnostej Hersonesa*, "Kratkie soobšeniâ Instituta arheologii Akademii Nauk SSSR" 197, 83–86.

РАДОСЛАВ КАРАСЕВИЧ-ЩЫПЁРСКИ

РИМСКИЙ ФОРТ В БАЛАКЛАВЕ И ЕГО ОКРЕСТНОСТИ

В Кадыковке, районе Балаклавы, в XX веке был обнаружен ряд находок, возникновение которых на одной территории может показывать, что где-то в окрестностях в древности временно располагался римский гарнизон. Среди памятников, найденных случайно, прежде всего, следует обратить внимание, на фрагмент греческой надписи, упоминающей трибуна Л. Аррия Алквиада (SARNOWSKI, SAVELJA 2000: 31; SAVELJA 2000: 187–189), а также надгробие римского кавалериста Юлия Валеса из отряда *ala Aetectorigiana* (Рис. 1:2; ZUBAR, ANTONOVA, SAVELÂ 1991; SARNOWSKI, SAVELJA 2000: 31; SAVELJA, SARNOWSKI 2000: 191–196).

В 1992 году во время спасательных раскопок на месте строительства рынка была обнаружена часть так называемого здания „А” или здания 1 (Рис. 1:3). Первые систематические исследования в Балаклаве-Кадыковке проводились в 1997–1999 годах польско-украинской экспедицией, под руководством Т. Сарновского из Института археологии Варшавского университета, а также О.Я. Савели из Национального заповедника „Херсонес Таврический” в Севастополе. Тогда был открыт храм Юпитера Долихена (Рис. 1:4). Во время археологических раскопок были обнаружены, между прочим, латинские надписи, архитектурные детали, фрагменты скульптур и скульптурного декора. Находки послужили основанием для утверждения, что Долихений построили римские солдаты. Была также подготовлена реконструкция внешнего вида здания

и его интерьера (SARNOWSKI, SAVELJA 2000). Многочисленные находки клейменной черепицы позволили уточнить хронологию и периодизацию присутствия разных римских контингентов в Тавриде (SARNOWSKI 2006d). Упомянутое здание „А”, а также святилище функционировали во второй половине II в. – первой половине III в. н.э.

Исследование здания „А” было продолжено в 2009–2013 годах (KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, SAVELÂ 2011; 2012; 2013; 2014). Со стороны Варшавского университета археологическими раскопками руководил автор данного текста. Во время работ были также обнаружены остатки нескольких зданий. Анализ этих находок позволил выявить фазы жизнедеятельности, а также определить хронологические рамки каждой из них.

Эллинистический период

Во время археологических раскопок не были найдены следы жизнедеятельности, которые можно датировать эллинистическим периодом. Однако, в низовочных слоях римского периода, а также в заполнениях современных ям, встречаются, единичные более ранние артефакты. Примером может послужить женская терракотовая головка, найденная в одной из ям, представляющей собой следы татарского поселения (Рис. 2; KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, SAVELÂ 2012: рис. 7), которое существовало на этом месте, по меньшей мере, с XIV в.

„Доримская” фаза

Название условно, относится к несколько сантиметровому слою золы со следами древесного угля, а также пережженной глины. Слои уловимы почти везде на исследуемой территории (KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, SVELA 2011: 174; 2012: 175, рис. 2; 2013: 123, рис. 7:1). Фундаменты каменных зданий, которые идентифицируются как остатки застройки римского форта (смотри ниже), прорезают этот уровень разрушения во многих местах. Вполне, возможно, что этот слой представляет собой след кратковременного проживания, которые благодаря находкам железных фибул типа „авцисса”, можно датировать I в. н. э. (сравни. TREISTER 1994). Среди фибул одна является примером типа, распространенного в военной среде в отрядах, которые в I в. н.э. побывали в дунайских провинциях Империи (NOWAKOWSKI 2015: 382).

Сезон 2013 года принес ещё одно интересное открытие – ниже слоя золы удалось обнаружить участок рва который в разрезе имеет форму близкую букве „V” (Рис. 3:3).

Фаза 1 – „траянская” (Рис. 4)

В данном случае название условно и указывает всего лишь на возможную датировку. Речь идет об архитектурных остатках, которые плохо сохранились из-за строительства более поздних каменных зданий. Обнаруженные следы фазы 1 – это прежде всего, фрагмент канала и нижняя часть смотрового колодца (?). Обе структуры выполнены из бута, уплотненного известковым раствором с примесью толченой керамики (KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, SVELA 2012: 174, рис. 1:6,7, 3–5). К упоминаемой фазе причислены также фрагменты стен (стен помещений?), которые расположены под углом к более поздним постройкам (Рис. 4:3,4; KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, SVELA 2012: 174, рис.1:5). Учитывая технику строительства, эти ранние кладки также надо связывать со строительной активностью римских войск. Здания, об остатках которых речь шла выше, возникли, вероятнее всего, в начале II в. Такие выводы можно делать на основании стратиграфического анализа, а также датировки следующих строительных фаз. Стоит также напомнить, что находки, которые, вероятнее всего, можно связывать с присутствием римских гарнизонов в тот же самый период, были ранее зарегистрированы в Херсонесе (BORISOVA 1964: 48; ANTONOVA 1994: 31; KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI 2001: 62–63; ANTONOVA, ZUBAR' 2003: 43; KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI 2015: 21–55), а также на мысе Ай-Тодор около Ялты (Харакс) (ROSTOVCEV' 1911: 11–12; IOSPE I² 674; BLAVATSKIJ 1951: 288; ORLOV 1978: 366; 1982: 298–299; SARNOWSKI 1988: 141, table 10; ZUBAR' 2000: 192; KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI 2015: 83–110).

Фаза 2 (Рис. 5)

Относится к периоду правительства Антонина Пия, а также времени последующих правителей из

династии Антонинов. В это время возникает здание „А”, на исследуемом участке выстроен дом размерами около 18,8×21,6 м с небольшим двором, к которому с юга, востока и запада прилегали помещения. В свете прежних исследований пока не ясно были ли в этой фазе достроены дополнительные помещения также с севера. Зато известно, что с севера, юга и запада к дому прилегали улицы. Вероятно, вдоль первой и второй из упомянутых улиц находились портики, поддерживаемые деревянными столбами. Яма, оставленная таким столбом, была найдена на юг от обсуждаемого здания (Рис. 5:5). На улице, с западной стороны, не обнаружено аналогичных следов.

С противоположной стороны этой улицы находилась оборонительная стена форта, утолщенная вторично изнутри. Утолщение на открытом отрезке укреплений, вероятно, представляет собой остатки входа на стену (*ascensus*). Стена имела ширину 1,3–1,4 м, ширина утолщения – также 1,3–1,4 м (KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, SVELA 2012: 177, рис. 1:1,2; 2013: 124–125, рис. 1:1, 5:3,4). С точки зрения строительной техники, по кладке она напоминает стену римского поста, на высоте Казацкая (SARNOWSKI, SVELA, KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI 2002; 2009: 60–61). Снаружи от стены находился ров, следы которого были обнаружены в одном из раскопов (KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, SVELA 2013: 125, рис. 6:12).

К северу от дома с двором удалось обнаружить остатки улицы, которая должна была пересекать упомянутые укрепления форта (KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, SVELA 2013: 125, рис. 1:3, 3:4, 10:3). На месте предполагаемых ворот территория была сильно повреждена современной застройкой. На основании негативов фундамента, а также сохранившихся остатков фундаментов можно допустить, что по сторонам ворот находились две прямоугольные башни (размеры по внешнему периметру около 5,5×3,5 м.), пристроенные изнутри к оборонительной стене (KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, SVELA 2013: 125, рис. 3:5,6,11,12, 10:1,2). Сохранные остатки позволяют предполагать, что ворота были одностворчатыми, а их ширина могла быть равна ширине улицы – 2,6 м (KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, SVELA 2013: 125, рис.1:3).

Фаза 3 (Рис. 6)

Возникновение зданий, зачисляемых к этой фазе, коррелируется с восстановлением (ремонт?) храма Юпитера Долихена и относится к периоду правительства Септимия Севера (сравни. KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, ZAWADZKA-PAWLEWSKA 2014: 119). Опускание форта и соседнего Долихения датируется кладом денариев, обнаруженным в одной из стен обсуждаемого дома с двором. Самые поздние монеты – это эмиссии последних правителей из династии Северов (FILIPPENKO, ALEKSEENKO 2000). В этой последней фазе исследуемый дом и соседние объекты пере-

страивались. Устранена значительная часть стен помещений вокруг двора. Полностью разобрано западное крыло, которое было перемещено немного на запад, занимая часть улицы, которая проходила вдоль укреплений. На этом месте возник ряд новых помещений, почти идентичных предыдущим. В результате перестройки увеличилась поверхность двора, а в южном (главном) крыле возникло помещение, значительно больше других (7,2×7,2 м). Уровень жилой поверхности внутри дома поднялся на 0,5–0,7 м. Указывают на это как следы полов, так и подвышенные пороги в дверных проемах (Рис. 7:2,4; KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, Savelá 2013: 128, рис. 4:2, 12:2). Двор, благодаря перемещению западного крыла был увеличен. Вероятно, часть фундамента помещений из предыдущей фазы послужила стилобатом одного из портиков (Рис. 6:6; KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, Savelá 2013: рис. 2:2, 4:2, 7:2, 12:1, 13:1). Через двор был проложен мелкий канал из камней без раствора (Рис. 6:1; KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, Savelá 2013: рис. 13:4; 2014: рис. 3:1). Вероятнее всего, он служил для отвода дождевой воды. Жилая поверхность была укреплена слоем мелких камней, а в центральной части двора помещен постамент, след от которого, оттиснутый в известковом растворе, удалось зафиксировать (Рис. 6:2; KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, Savelá 2014: рис. 3:4). Эта конструкция, не несла большой нагрузки, потому что под слоем раствора и камней не обнаружили фундамента. Следы перестройки и более поздних ремонтов также удалось выявить в восточном крыле. Одна из новых внутренних перегородок заблокировала выход, который вел ранее во двор (Рис. 6:4; KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, Savelá 2014: рис. 5:2). Помещение (возникшее после упомянутого выше разделения) было выложено керамической черепицей, оштукатурено известковым раствором и покрашено красной краской (Рис. 8:1).

В фазе 3 на юг и север от дома возникли портики на каменных стилобатах (Рис. 6:3,8; KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, Savelá 2013: 129, рис. 2:3, 3:7,9,10; 2014: рис. 4:2). Не удалось обнаружить следов, которые позволили бы установить, были ли подпоры в портиках каменные, или деревянные. Ближние укрепления, замыкающие форт с запада, в эти времена были разобраны. На их месте напротив дома с двором построено здание, в котором до сих пор исследовано всего лишь угловое помещение с предполагаемым гипocaustическим подвалом (Рис. 6:7; KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, Savelá 2013: 128–129, рис. 2:1, 5:1, 8:3, 9:3). В засыпи гипocaustа найдено: фрагмент неидентифицированной статуи, выполненной из местного камня (KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, Savelá 2013: 128, рис. 14:1), многочисленные фрагменты вторично пережженной глины, которой были оштукатурены стены, а также кирпичи, соединяемые известью, из которых были сделаны подпоры (*pilae*). На вторично пережженной глиняной штукатурке удалось найти четыре написанные от руки гре-

ческие буквы (KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, ŁUKASZEWICZ 2015). Кирпичи, найденные в гипocaustе, были размером 23×23×8 см. Физико-химический анализ выявил, что они были выполнены из той же местной глины, из которой делали черепицу с клеймами XI Клавдева легиона (LE XI CL), датированные периодом Северов. Идентификацию провела М. Дашкевич на основании химического анализа техникой WD-XRF (wavelength-dispersive X-ray fluorescence) опираясь на базу данных Schneider – Daszkiewicz.

К северу от дома с двором, а также дальше на запад, на месте разобранных укреплений и ворот, по-прежнему существовала улица. Новый коммуникационный путь был, однако, значительно шире, чем в фазе 2. Ширина вместе с портиком (вдоль упомянутого дома) равнялась 8,5 м (Рис. 6:3; KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, Savelá 2014: рис. 4:2). Вероятнее всего, на эту улицу вел главный выход из дома с двором. На противоположной стороне улицы находилось другое здание, от которого до настоящего времени удалось вскрыть лишь один фрагмент стены. На нынешнем этапе исследований нет уверенности является ли этот фрагмент стилобатом противоположного портика или внешней стеной дома.

Интерпретация

Собранные данные позволяют предполагать, что здание с двором фазы 3 – это пример дома с перистилом. В римских фортах здания с таким планом являлись квартирой командующего гарнизоном (*praetorium*). Если говорить о предназначении этого здания в фазе 2, то есть еще определенные сомнения, однако, перестройка, осуществленная в фазе 3, значительно улучшила стандарты объекта. Дом увеличен за счет соседней улицы. Благодаря этому возник, между прочим, больший двор, а также большое помещение в южном крыле. Ряд таких подробностей, как установка во дворе постамента (по-видимому, под какую-то скульптуру?), окраска стен в помещениях не только в белый, но также и в красный цвет, а также укрытие клада монет, свидетельствуют о высоком статусе владельца.

Такая интерпретация дает новые аргументы в дискуссии на тему предназначения соседнего здания с гипocaustическим подвалом. Расположение около Претория уменьшает правдоподобность хозяйственной функции (KLENINA 2015: 362, рис. 6). Вполне возможно, что около Претория могли выстроить баню командующего гарнизоном. Между прочим, такой пример известен в форте Виндоланда (*Vercovicium*), который находится в Британии на стене Адриана (BOSANQUET 1904: 239; RUSHWORTH 2009: 6, 271, рис. 1.4 – Building XI). Основание предполагаемой бани одно-временно с перестройкой соседнего дома с перистилом, по-видимому, подтверждает, что целый блок построек возник на нужды офицера трибунского ранга – вероятно, командующего римскими войсками в Таврике.

Предлагаемая интерпретация функции дома с перистилем открывает новые возможности в сфере реконструкции плана форта в Балаклаве в последней фазе его существования. Из Претория выходили к портику при *via principalis* (улица к северу от дома). Сворачивая влево, доходили до *porta principalis sinistra*. При такой застройке можно допустить, что к востоку от Претория ожидают на свое открытие остатки штабного здания (*principia*). Дальше на восток должна находиться *porta principalis dextra*. Если бы мы оставили форт, уходя именно через эти ворота, то по левой стороне дороги остался бы храм Юпитера Долихена (Рис. 1:4, 17:5). Немного раньше, справа, находились, по-видимому, термы (Рис. 1:8, 17:6). Стоит в этом месте отметить, что направление *via principalis* и ориентация святилища Юпитера за стенами позволяют допускать, что дорога перед храмом создавала с упомянутой улицей в форте прямую линию. *Porta praetoria* выходила бы зато в направлении Балаклавской долины, то есть в сторону пограничной зоны и видимой вдали Сапун-горы, на которой находились римские сторожевые башни (Рис. 11:2–4, 12–15).

Во время археологических раскопок удалось наблюдать, что в фазе 2 оборонительная стена была заложена параллельно к зданию Претория на противоположной стороне улицы (*via sagularis*). Хотя это наблюдение было проведено на относительно коротком отрезке укрепления, однако, можно допустить, что форт в Балаклаве имел регулярный план. Принимая во внимание другие известные места расположения римских гарнизонов в Скифии и Таврике, это был бы первый пример сооружения форта прямоугольного в плане (вероятно на плане „карты к игре“). В других местах, даже занимая необжитую территорию, Римляне строили нерегулярные укрепления, наилучшим примером которых является форт на мысе Ай-Тодор (NOVIČENKOV, NOVIČENKOVA 2002).

Прежние исследования и измерения позволяют установить, что крепость в Кадыковке размещена на холме, в месте слияния двух потоков (Рис. 9, 16:b). Поселение около форта (*vicus*) находилось, вероятнее всего, к востоку от укреплений, вокруг святилища Юпитера Долихена (Рис. 1:4, 17:5). Возможно, вблизи также были расположены термы (Рис. 1:8, 17:6), а дальше на восток, на холме – кладбище, на котором хоронили римских солдат (Рис. 1:2, 17:7). Еще дальше находилось большое поселение (Рис. 1:7), по соседству с местом добычи глины (Рис. 1:9). На территории поселения (*vicus*) дорогу, ведущую на восток, пересекала другая, которая вела из Херсонеса к порту в Балаклавской бухте (Рис. 10, 11:1). Прежде всего, эту дорогу и доступ к порту охранял римский гарнизон. Этим путем вероятно осуществлялось снабжение, как из Херсонеса, так и со стороны ближней бухты.

Решающую роль в выборе места для форта, в первую очередь сыграли соседство коммуникационного пути и доступность воды (сравн. SARNOVSKI, KOVALEVSKAA 2004: 47). Место было очень хорошо выбрано, потому что размещались в нем все последующие римские контингенты, которые располагались, в этой части Тавриды. Опираясь на результаты прежних исследований, мы можем с уверенностью говорить, что гарнизон, присланный при Септимии Севере (фаза 3) занимал территорию после *vexillatio exercitus Moesiae inferioris* (VEMI) времен Антонина Пия и его наследников (фаза 2). Мы можем быть также почти уверены, что этот отряд, в свою очередь, строил собственную базу, нивелируя остатки лагеря, вероятно, еще со времен Траяна (фаза 1). Однако, был ли этот гарнизон с начала II в. первым римским войском, которое временно располагалось в Балаклаве?

Непосредственно под слоем золы (определенной как следы „доримской“ фазы) находятся остатки рва в виде буквы „V“ (Рис. 3:3). Стоит обратить внимание, что это типичная форма рвов, входящих в состав римских фортификаций (SARNOWSKI, SAVELJA, KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI 2002: 169, рис. 3, 8, 10, 14; 2009: 60, рис. 3, 8). Среди железных фибул, датирующих упомянутые наслоения, одна является примером типа, распространенного в римских отрядах, которые в I в. н.э. побывали в дунайских провинциях Империи (NOWAKOWSKI 2015: 382).

Вероятно, гарнизон, который строил первые каменные здания (фаза 1), поселили на раньше обжитом месте. Возможно, было выбрано место на котором в I в. находился римский полевой лагерь? Надеемся, что последующие археологические раскопки в Балаклаве приблизят нас к ответу на этот вопрос.

Выводы

Подводя итоги, следует, прежде всего подчеркнуть, что римский форт в Балаклаве-Кадыковке был, вероятнее всего, единственным регулярным (прямоугольным?) укреплением в Северном Причерноморье, следовательно вне нижнедунайской границы Империи. Благодаря археологическим раскопкам подтверждено существование Претория, а также увеличение форта в начале III в., это представляет важный аргумент для подтверждения гипотезы о значительном увеличении римского военного присутствия в Крыму при Септимии Севере. Открытие Претория указывает также на то, что, по крайней мере, периодически командование римских войск в Скифии и Таврике находилось именно в Балаклаве. Принимая во внимание положение вблизи наилучшего естественного порта в Крыму и связь с наблюдательными башнями в пограничной зоне хоры Херсонеса, эта версия кажется вполне обоснованной.

Перевод Наталия Рудыка

FORT RZYMSKI W BAŁAKŁAWIE I JEGO OTOCZENIE

W Bałakławie, w dzielnicy Kadykovka, w XX w. dokonano szeregu znalezisk, których współwystępowanie mogło wskazywać, że gdzieś w pobliżu w starożytności stacjonował rzymski garnizon. Wśród zabytków pozyskanych przypadkowo należy wymienić przede wszystkim fragment greckiej inskrypcji wzmiankującej trybuna L. Arriusza Alkibiadesa (SARNOWSKI, SAVELJA 2000: 31; SAVELJA 2000: 187–189) oraz nagrobek rzymskiego kawalerzysty Juliusza Valesa z oddziału o nazwie *ala Atectorigiana* (Ryc. 1:2; ZUBAR, ANTONOVA, SAVELJA 1991; SARNOWSKI, SAVELJA 2000: 31; SAVELJA, SARNOWSKI 2000: 191–196).

W 1992 podczas wykopalisk ratowniczych na miejscu budowy placu targowego odsłonięto część budynku oznaczanego roboczo literą „A” lub numerem 1 (Ryc. 1:3). Pierwsze systematyczne badania w Bałakławie-Kadykowie prowadziła w latach 1997–1999 wspólna polsko-ukraińska ekspedycja kierowana przez T. Sarnowskiego z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego oraz O.Å. Savelję z Muzeum „Chersonesz Taurydzki” w Sewastopolu. Odkryto wówczas świątynię Jowisza Dolicheńskiego (Ryc. 1:4). Podczas wykopalisk pozyskano m.in. inskrypcje łacińskie, detale architektoniczne, fragmenty posągów i dekoracji rzeźbiarskiej. Na tej podstawie możliwe było stwierdzenie, że przybytek zbudowali żołnierze rzymscy. Powstała także rekonstrukcja budowli oraz jej wnętrza (SARNOWSKI, SAVELJA 2000). Licznie znajdowane stemplowane dachówki pozwoliły na dopracowanie chronologii i periodyzacji obecności różnych kontyngentów rzymskich w Taurydzie (SARNOWSKI 2006d). Wspomniany budynek „A” oraz świątynia funkcjonowały w 2. połowie II w. – 1. połowie III w.

Badania budynku „A” podjęto na nowo w latach 2009–2013 (KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, SAVELJA 2011; 2012; 2013; 2014). Ze strony Uniwersytetu Warszawskiego wykopaliskami kierował autor niniejszego tekstu. Podczas prac terenowych odsłonięto m.in. pozostałości kilku budowli. Analiza tych reliktyw umożliwiła wyróżnienie faz ich użytkowania oraz określenie ram chronologicznych każdej z nich.

Okres hellenistyczny

Podczas wykopalisk nie natrafiono na ślady osadnictwa, które można by datować na okres hellenistyczny. W warstwach niwelacyjnych okresu rzymskiego oraz w wypełniskach nowożytnych jam zdarzają się jednak pojedyncze starsze artefakty. Za przykład może posłużyć główka kobieca z terakoty znaleziona w jednej z jam stanowiących pozostałość osady tatarskiej (Ryc. 2; KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, SAVELJA 2012: ryc. 7), która istniała w tym miejscu co najpóźniej od XIV w.

Faza „przedrzymska”

Nazwa jest umowna, odnosi się do kilkucentymetrowej warstwy spalenizny ze śladami węgla drzewnego oraz przepalanej gliny (polepy). Warstwa jest uchwytna niemal wszędzie na badanym terenie (KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, SAVELJA 2011: 174; 2012: 175, ryc. 2; 2013: 123, ryc. 7:1). Fundamenty budowli kamiennych identyfikowanych jako pozostałości zabudowy fortu rzymskiego przecinają ten poziom zniszczenia w wielu miejscach. Jest to prawdopodobnie ślad krótkotrwałego zamieszkiwania, który dzięki znaleziskom żelaznych fibul typu Aucissa można datować na I w. n.e. (por. TREISTER 1994). Wśród zapinek jedna jest przykładem typu rozpowszechnionego w oddziałach rzymskich stacjonujących w I w. n.e. w prowincjach naddunajskich (NOWAKOWSKI 2015: 382).

Sezon 2013 przyniósł dodatkowe interesujące odkrycie – poniżej warstwy spalenizny udało się odsłonić fragment rowu o przekroju zbliżonym do litery „V” (Ryc. 3:3).

Faza 1 – „trajańska” (Ryc. 4)

Także w tym wypadku nazwa jest umowna i wskazuje jedynie na prawdopodobne datowanie. Chodzi o źle zachowane relikty architektoniczne poprzecinane fundamentami późniejszych budowli kamiennych. Uchwycone ślady fazy 1 to przede wszystkim fragment kanału i dno zbiornika (studzienki rewizyjnej?). Obie struktury są wykonane z drobnego łamanego kamienia, uszczelnionego zaprawą wapienną z domieszką mialu ceramicznego (KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, SAVELJA 2012: 174, ryc. 1: 6,7, 3–5). Do omawianej fazy zaliczono także fragmenty murów (ścian pomieszczeń?), które są ułożone pod kątem do późniejszych zabudowań (Ryc. 4:3,4; KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, SAVELJA 2012: 174, ryc.1:5). Ze względu na zastosowaną technikę murarską wszystkie wspomniane relikty są związane z aktywnością budowlaną wojska rzymskiego, zaś datowanie późniejszych faz nie budzi wątpliwości. Na tej podstawie oraz w powiązaniu z ogólną chronologią i periodyzacją obecności Rzymian w Taurydzie omawiane pozostałości mogą być datowane na pierwsze dziesięciolecie II w. Znaleziska, które najprawdopodobniej można wiązać z obecnością garnizonów rzymskich w tym samym okresie, były wcześniej rejestrowane w Chersonesz (BORISOVA 1964: 48; ANTONOVA 1994: 31; KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI 2001: 62–63; ANTONOVA, ZUBAR’ 2003: 43; KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI 2015: 21–55) oraz na przykładzie Aj-Todor koło Jałty (ROSTOVCEV’ 1911: 11–12; IOSPE I² 674; BLAVATSKIJ 1951: 288; ORLOV 1978: 366; 1982: 298–299; SARNOWSKI 1988: 141, tab. 10; ZUBAR’ 2000: 192; KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI 2015: 83–110).

Faza 2 (Ryc. 5)

Faza ta jest datowana na okres rządów Antoninusa Piusa. W tym czasie powstaje budynek „A”, a także pobliskie Dolichenum. Wzniesione wówczas budowle były nadal użytkowane za panowania kolejnych władców z dynastii Antoninów. W omawianym okresie na badanym obszarze wybudowano dom o wymiarach ok. 18,8×21,6 m z niewielkim dziedzińcem, do którego od południa, wschodu i zachodu przylegały pomieszczenia. W świetle dotychczasowych badań nie jest jasne, czy w tej fazie dodatkowe pomieszczenia dobudowano także od północy. Wiadomo natomiast, że od północy, południa i zachodu z domem sąsiadowały ulice. Prawdopodobnie wzdłuż pierwszej i drugiej z wymienionych arterii biegle portyki wsparte na drewnianych słupach. Dołek po takim słupie znaleziono na południe od omawianej budowli (Ryc. 5:5). Na ulicy od strony zachodniej nie natrafiono na analogiczne ślady.

Po przeciwnej stronie wspomnianej arterii biegł mur obronny fortu, pogrubiony wtórnie od wewnątrz. Pogrubienie, na odkrytym odcinku umocnień, prawdopodobnie stanowi ślad wejścia na koronę muru (*ascensus*). Mur miał szerokość 1,3–1,4 m, szerokość pogrubienia także wynosiła 1,3–1,4 m (KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, SAVELÁ 2012: 177, ryc.1:1,2; 2013: 124–125, ryc. 1:1, 5:3,4). Pod względem techniki budowlanej konstrukcja przypomina takie samo rozwiązanie zastosowane na pobliskim posterunku rzymskim na wzgórzu Kazackaja (SARNOWSKI, SAVELJA, KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI 2002; 2009: 60–61). Na zewnątrz muru biegł rów, który został odkryty w jednym z sondażu (KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, SAVELÁ 2013: 125, ryc. 6:12).

Na północ od domu z dziedzińcem udało się uchwycić pozostałości ulicy, która powinna przecinać wspomnianą linię umocnień (KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, SAVELÁ 2013: 125, ryc. 1:3, 3:4, 10:3). W miejscu spodziewanej bramy teren był bardzo zniszczony przez nowożytny wkopy. Na podstawie negatywów po fundamentach oraz fragmentarycznie zachowanych fundamentów można przypuszczać, że bramę flankowały dwie prostokątne baszty (o wymiarach zewnętrznych około 5,5×3,5 m). Dobudowano je od wewnątrz do muru obronnego (KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, SAVELÁ 2013: 125, ryc. 3:5, 6,11,12, 10:1,2). Zachowane relikty pozwalają domyślać się, że brama była jednoprzelotowa, a szerokość wrót mogła być równa szerokości ulicy i wynosić 2,6 m (KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, SAVELÁ 2013: 125, ryc.1:3).

Faza 3 (Ryc. 6)

Powstanie budowli zaliczanych do tej fazy jest związane z odbudową (remontem?) świątyni Jowisza i odnoszone do okresu rządów Septymiusza Sewera (por. KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, ZAWADZKA-PAWLEWSKA 2014: 119). Kres zabudowań fortu i pobliskiego Dolichenum datuje skarb denarów znaleziony w jednej ze ścian omawianego domu z dziedzińcem. Najmłodsze monety to emisje ostatnich przedstawicieli dynastii Sewerów (FILIPPENKO,

ALEKSEENKO 2000). W tej ostatniej fazie badany dom i sąsiednie obiekty przebudowano. Usunięto znaczną część ścian pomieszczeń wokół dziedzińca. Całkowicie rozebrano skrzydło zachodnie, które przesunięto nieco na zachód, zajmując część ulicy biegnącej wzdłuż umocnień. W tym miejscu powstał rząd nowych pomieszczeń niemal identycznych jak poprzednie. W wyniku przebudowy powiększył się dziedziniec, a w skrzydle południowym (głównym) powstało pomieszczenie znacznie większe od pozostałych (7,2×7,2 m). Poziom użytkowy w domu podniesiono o 0,5–0,7 m. Wskazują na to zarówno uchwycone ślady podłóg, jak i podwyższone progi w otworach drzwiowych (Ryc. 7:2,4; KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, SAVELÁ 2013: 128, ryc. 4:2, 12:2). Dziedziniec, dzięki przesunięciu skrzydła zachodniego, został powiększony. Prawdopodobnie część fundamentu pomieszczeń z poprzedniej fazy posłużyła jako stylobat jednego z portyków (Ryc. 6:6; KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, SAVELÁ 2013: ryc. 2:2, 4:2, 7:2, 12:1, 13:1). Przez dziedziniec przeprowadzono płytki kanał wykonany z kamienia bez zaprawy (Ryc. 6:1; KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, SAVELÁ 2013: ryc. 13:4; 2014: ryc. 3:1). Najprawdopodobniej służył on do odprowadzania wód opadowych. Powierzchnię użytkową utwardzono warstwą drobnych kamieni, a w centralnej części dziedzińca umieszczono postument, którego ślad odcisnięty w zaprawie wapiennej udało się zarejestrować (Ryc. 6:2; KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, SAVELÁ 2014: ryc. 3:4). Nie była to konstrukcja przenosząca duże obciążenie, ponieważ pod warstwą zaprawy i bruku nie natrafiono na fundament. Ślady przebudowy i późniejszych remontów udało się też zaobserwować w skrzydle wschodnim. Jedną z nowych ścian działowych zablokowała wyjście prowadzące wcześniej na dziedziniec (Ryc. 6:4; KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, SAVELÁ 2014: ryc. 5:2). Wnętrze powstałe po tym podziale wyłożono dachówkami ceramicznymi, otynkowano zaprawą wapienną i pomalowano na czerwono (Ryc. 8:1).

W fazie 3 na południe i północ od domu powstały portyki wsparte na kamiennych stylobatach (Ryc. 6:3,8; KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, SAVELÁ 2013: 129, ryc. 2:3, 3:7,9,10; 2014: ryc. 4:2). Brak jest śladów, które pozwoliłyby ustalić, czy podpory w portykach były kamienne, czy drewniane. Pobliskie umocnienia zamykające fort od zachodu rozebrano. Na ich miejscu naprzeciwko domu z dziedzińcem wzniesiono budowlę, z której dotychczas przebadano jedynie narożne pomieszczenie z domniemaną piwnicą hypokaustyczną (Ryc. 6:7; KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, SAVELÁ 2013: 128–129, ryc. 2:1, 5:1, 8:3, 9:3). Z zasypiska *hypocaustum* wydobyto: fragment niezidentyfikowanej rzeźby wykonanej z lokalnego kamienia (KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, SAVELÁ 2013: 128, ryc. 14:1), liczne fragmenty wtórnie przepalanej gliny, którą tynkowano ściany, oraz cegły łączone zaprawą wapienną, z których wykonane były podpory (*pilae*). Na wtórnie wypalonym glinianym tynku udało się zidentyfikować cztery odręcznie napisane greckie litery (KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, ŁUKASZEWICZ

2015). Cegły wydobyte z *hypocaustum* miały wymiary 23×23×8 cm. Analiza fizykochemiczna gliny użytej do ich produkcji wykazała, że wykonano je z tego samego lokalnego surowca, z którego wytwarzano dachówki sygnowane stemplem legionu XI Klaudiuszowego (LE XI CL), datowane na okres Sewerów. Identyfikacji dokonała M. Daszkiewicz, na podstawie analiz chemicznych z zastosowaniem techniki fluorescencyjnej spektrometrii rentgenowskiej z dyspersją długości fal (wavelength-dispersive X-ray fluorescence – WD-XRF) oraz w oparciu o porównanie z bazą danych Schneider – Daszkiewicz.

Na północ od domu z dziedzińcem oraz dalej na zachód, na miejscu rozebranych umocnień i bramy, nadal istniała ulica. Nowy szlak komunikacyjny był jednak znacznie szerszy niż w fazie 2. Szerokość wraz z portykiem (biegnącym wzdłuż wspomnianego domu) wynosiła 8,5 m (Ryc. 6:3; KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, SVELA 2014: ryc. 4:2). Najprawdopodobniej na tę ulicę prowadziło główne wyjście z domu z dziedzińcem. Po przeciwnej stronie ulicy znajdował się inny budynek, z którego udało się dotychczas odsłonić jeden fragment muru. Na obecnym etapie badań nie ma pewności, czy jest to stylobat przeciwległego portyku, czy zewnętrzna ściana domu.

Interpretacja

Zgromadzone dane pozwalają uznać budynek z dziedzińcem z fazy 3 za przykład domu perystylowego. W fortach rzymskich budowle na takim planie były mieszaniem dowódcy garnizonu (*praetorium*). Jeśli co do przeznaczenia tej samej budowli w fazie 2 można mieć jeszcze pewne wątpliwości, to rozbudowa przeprowadzona w kolejnej fazie wyraźnie służyła podniesieniu standardu obiektu. Dom powiększono kosztem sąsiedniej ulicy. Dzięki temu powstał m.in. większy dziedzińiec oraz duże pomieszczenie w skrzydle południowym. Szereg szczegółów, takich jak ustawienie na dziedzińcu postumentu (być może pod jakiś posąg?), malowanie ścian w pomieszczeniach nie tylko na biało, ale również na czerwono, a także ukrycie skarbu monet, świadczy o wysokim statusie właściciela.

Taka interpretacja dostarcza nowych argumentów w dyskusji na temat przeznaczenia sąsiedniej budowli z piwnicą hypokaustyczną. Położenie obok *Praetorium* zmniejsza prawdopodobieństwo funkcji gospodarczej (KLENINA 2015: 362, ryc. 6). Warto zauważyć, że obok *Praetorium* mogły zostać wzniesione termy dla dowódcy garnizonu. Takie rozwiązanie jest znane m.in. z położonego w Brytanii na Murze Hadriana fortu Housesteads (*Vercovicium*) (BOSANQUET 1904: 239; RUSHWORTH 2009: 6, 271, ryc. 1.4 – Building XI). Budowa domniemyanych term jednocześnie z rozbudową sąsiedniego domu perystylowego zdaje się potwierdzać, że całe założenie powstawało na potrzeby oficera rangi trybuńskiej – prawdopodobnie dowódcy wojsk rzymskich stacjonujących na Krymie.

Proponowana interpretacja funkcji domu z perystylem otwiera nowe możliwości w zakresie rekonstrukcji planu fortu w Bałakławie w ostatniej fazie jego istnienia.

Z *Praetorium* wychodziło się do portyku przy *via principalis* (ulica na północ od domu). Skracając w lewo dochodziło się do *porta principalis sinistra*. Przy takim założeniu można przypuszczać, że na wschód od *Praetorium* czekają na odkrycie relikty budynku komendantury (*principia*). Jeszcze dalej na wschód powinna się znajdować *porta principalis dextra*. Jeśli opuścilibyśmy fort właśnie tą bramą, to po lewej stronie drogi minielibyśmy świątynię Jowisza. Nieco wcześniej po prawo znajdowały się być może termy. Warto w tym miejscu zaznaczyć, że przebieg *via principalis* i orientacja świątyni Jowisza za murami pozwalają przypuszczać, że droga przed świątynią tworzyła ze wspomnianą ulicą w formie linii prostą, *porta praetoria* wychodziłaby natomiast w kierunku Doliny Bałakławskiej, czyli w stronę pogranicza i widocznej w oddali Sapun-gory, na której znajdowały się rzymskie wieże strażnicze (Ryc. 11:2–4, 12–15).

Podczas wykopalisk udało się zaobserwować, że w fazie 2 umocnienia biegnęły równoległe do zabudowań po przeciwnej stronie ulicy (*via sagularis*). Jakkolwiek obserwacja ta została przeprowadzona na stosunkowo krótkim odcinku, można przypuszczać, że fort w Bałakławie miał regularny plan. Biorąc pod uwagę inne znane miejsca stacjonowania rzymskich garnizonów w Scytii i Taurydzie, byłby to pierwszy przykład budowy fortu na planie prostokąta (prawdopodobnie na planie „karty do gry”). W innych miejscach, nawet zajmując niezagospodarowany teren, wznoszono umocnienia o nieregularnym przebiegu, czego najlepszym przykładem jest fort na przylądku Aj-Todor (NOVIČENKOV, NOVIČENKOVA 2002).

Dotychczasowe badania i pomiary pozwalają ustalić, że kasztel w Kadykovce usytuowano na pagórku, w widłach dwóch strumieni (Ryc. 9, 16). Osada przybozowa (*vicus*) znajdowała się najprawdopodobniej na wschód od fortu, wokół świątyni Jowisza Dolicheńskiego (Ryc. 1:4, 17:5). W pobliżu położone były też być może termy (Ryc. 1:8, 17:6), a dalej na wschód, na wzniesieniu – cmentarz, na którym grzebano rzymskich żołnierzy (Ryc. 1:2, 17:7). Jeszcze dalej znajdowała się duża osada (Ryc. 1:7) sąsiadująca z miejscem wydobycia gliny (Ryc. 1:9). Na terenie *vicus* drogę wiodącą na wschód przecinała druga, prowadząca z Chersonezu do portu w Zatoce Bałakławskiej (Ryc. 10, 11:1). Rzymski garnizon strzegł przede wszystkim tej drogi i dostępu do portu. Tym traktem dopływało zaopatrzenie, prawdopodobnie zarówno z Chersonezu, jak i od strony pobliskiej zatoki.

O lokalizacji fortu zdecydowały więc w pierwszej kolejności sąsiedztwo szlaku komunikacyjnego i dostępność wody. Miejsce było bardzo dobrze dobrane, gdyż rozmieszczano w nim wszystkie kolejne rzymskie kontyngenty stacjonujące w tej części Taurydy. W oparciu o wyniki dotychczasowych badań możemy być pewni, że garnizon przysłany za panowania Septymianusa Sewera (faza 3) zajmował teren po *vexillatio exercitus Moesiae inferioris* (VEMI) z okresu Antoninusa Piusa i jego następców (faza 2). Możemy być też niemal pewni, że z kolei ten oddział budował swoją bazę niwelując ślady stacjonowania wojsk

przysłanych wcześniej, zapewne jeszcze za panowania Trajana (faza 1). Czy jednak ten garnizon z początków II w. był pierwszym rzymskim kontyngentem stacjonującym w Bałakławie?

Bezpośrednio pod warstwą spalenizny (określonej jako ślad fazy „przedrzymskiej”) znajdują się pozostałości rowu w kształcie litery „V” (Ryc. 3:3). Warto zwrócić uwagę, że to kształt typowy dla fos i rowów wchodzących w skład rzymskich fortyfikacji (SARNOWSKI, SAHELJA, KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI 2002: 169, ryc. 3, 8, 10, 14; 2009: 60, ryc. 3, 8). Wśród żelaznych zapinek datujących wspomniane nawarstwienia jedna jest przykładem typu rozpowszechnionego w oddziałach rzymskich stacjonujących w I w. n.e. w prowincjach naddunajskich (NOWAKOWSKI 2015: 382).

Może zatem już garnizon wznoszący pierwsze budowle murowane (faza 1) nie budował fortu na surowym korzeniu? Może wybrano miejsce dawnego rzymskiego obozu polowego z I w.? Miejmy nadzieję, że przyszłe wykopaliska w Bałakławie zblizną nas do odpowiedzi na to pytanie.

Zakończenie

Podsumowując powyższe rozważania należy przede wszystkim podkreślić, że fort rzymski w Bałakławie-Kadykocze był najprawdopodobniej jedynym regularnym kaszelem wzniesionym na północnych wybrzeżach Morza Czarnego, a więc poza dolnodunajską granicą Imperium. Potwierdzone wykopaliskowo istnienie *Praetorium* oraz powiększenie fortu u progu III w. stanowi ważny argument na rzecz hipotezy o znaczącym wzmocnieniu rzymskiej obecności wojskowej na Krymie za panowania Septymiusza Sewera. Odkrycie *Praetorium* wskazuje również, że przynajmniej okresowo dowództwo wojsk rzymskich w Scytii i Taurydzie znajdowało się właśnie w Bałakławie. Biorąc pod uwagę położenie w pobliżu najlepszego naturalnego portu na Krymie i powiązanie z wieżami obserwacyjnymi na pograniczu terytorium wiejskiego Chersonezu, wydaje się to całkowicie uzasadnione.